

**КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

Кафедра новітньої історії України

к.і.н., доц. Смержевська О.О.

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ КОМПЛЕКС

з предмету:

ОСНОВИ ШКІЛЬНОЇ ІСТОРИЧНОЇ ОСВІТИ

для бакалаврів денної форми навчання

галузь знань: № 01 «Освіта/Педагогіка»

спеціальність: № 014 «Середня освіта»

освітній рівень: **1 (Бакалавр)**

освітня програма: «Середня освіта (Історія)»

спеціалізація: **Історична дидактика**

вид дисципліни: **Вибірковий блок «Історична дидактика»**

Форма навчання: **денна**

Кількість кредитів: **ECTS 3**

Мова викладання, навчання та оцінювання: **українська**

Форма заключного контролю: **залік**

Сморжевська Оксана Олександрівна, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри новітньої історії України історичного факультету імені Тараса Шевченка

Навчально-методичний комплекс «**Основи шкільної історичної освіти: програма курсу, методичні рекомендації до лекцій та семінарських занять, завдання для самостійної роботи та рекомендована література, термінологічний словник** / О.О. Сморжевська – Київ, 2022.

Рецензенти:

Пижик Андрій Миколайович, кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри новітньої історії України історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Ростока Марина Львівна, кандидат педагогічних наук, старший дослідник, старший науковий співробітник відділу наукового інформаційно-аналітичного супроводу освіти Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В.О. Сухомлинського, м. Київ.

Слюсаренко Анатолій Гнатович, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент, академік АПН України

Затверджено на засіданні кафедри новітньої історії України

протокол № 11 від 22 травня 2022 р.

© КНУ ім. Т.Шевченка, 2022

© Історичний факультет, 2022

© Сморжевська О.О., 2022

З М І С Т

Вступ.	4
Система поточного та підсумкового контролю знань та оцінювання.	5
Програма курсу:	
Змістовний модуль 1.	10
Змістовний модуль 2.	25
Семінарські заняття та самостійна робота, орієнтовні питання до підсумкового контролю знань студентів.	44
Термінологічний словник.	48
Рекомендовані література та матеріали до вивчення курсу.	49

ВСТУП

Дисципліна «Основи шкільної історичної освіти» є складовою програми підготовки фахівців на здобуття освітнього ступеню «бакалавр» за спеціальністю №_014 «Середня освіта», за предметною спеціалізацією № 014.03 «Середня освіта (Історія)», галузь знань № 01 «Освіта/ Педагогіка». Викладається бакалаврам історичного факультету денної форми навчання в межах освітньо-професійної програми «Середня освіта (Історія)» на II курсі в III семестрі; є частиною блоку дисциплін «Історична дидактика»; шифр навчальної дисципліни ВК.1.01. Загальний обсяг: 90 годин (3 кредити ECTS), з них лекції – 30 годин, семінарські заняття – 14 годин, самостійна робота – 46 годин. У курсі передбачено 2 змістових модулі, 1 творче завдання (есе), 1 підсумкова контрольна робота. Завершується дисципліна заліком.

Анотація навчальної дисципліни: На сьогодні історія покликана здолати важливі виклики та завдання, а саме: вказати на можливості творення та посилення почуття «спільної людськості» (за Е. Доманською) та підтримати переконання, як варто бути ЛЮДИНОЮ. Історія в школі має формувати таке знання про минуле, яке для особистості буде мати цінність того, як виживати в критичних ситуаціях, так і сприяти певній етичній поведінці, творити певний культурний продукт. Тому так важливо розуміти та усвідомлювати роль шкільної історичної освіти, як фундаменту формування особистості та громадянина. Актуалізується й роль шкільного вчителя історії як професіонала, що покликаний сформувати в учнів шкіл потяг до вивчення історії, краєзнавства, культури, закласти базу для подальшого вдосконалення й розвитку сучасної людини, яка живе в світі віртуальних технологій, але з опертям на історичне минуле.

Місце навчальної дисципліни в структурно-логічній схемі спеціальності. Вибіркова дисципліна «Основи шкільної історичної освіти» є складовою циклу професійної підготовки фахівців освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр», які обрали спеціалізацію «Історична дидактика». Ця дисципліна безпосередньо пов'язана з курсами «Художня культура в середній школі», «Інформаційні технології в професійній сфері історика», «Історична географія. Картографічні методи в навчанні історії», «Візуальна історія».

Мета дисципліни – поглибити знання студентів з основ шкільної історичної освіти, ознайомити з особливостями сучасного викладання історії в школах України, популяризацією історії серед школярів з врахуванням специфіки розвитку суспільства, де все більшого значення набуває віртуальна реальність; познайомити з теоретичними та практичними розробками даної проблематики, спираючись на різноманітні підходи, що утвердилися в історичній науці за останні кілька десятиліть.

Попередні вимоги до опанування навчальної дисципліни:

1. *Знати:* періоди та основні віхи історичного розвитку України та світу, володіти відповідним термінологічно-понятійним апаратом; вікові особливості дітей шкільного віку; орієнтуватися в сучасних світових суспільно-історичних та культурних процесах.
2. *Вміти:* самостійно поглиблювати свої знання шляхом пошуку й опрацювання та систематизації нової інформації з використанням сучасних технічних засобів та технологій; оцінювати роль суб'єктивних та об'єктивних чинників в історичному процесі, подіях та явищах та застосовувати ці знання в процесі вивчення основ шкільної історичної освіти.

Завдання (навчальні цілі) - формувати здатність та вміння практично застосовувати теоретичні знання шляхом створення конкурентоспроможного «історичного продукту» для учнівської аудиторії; застосовувати набуті знання для популяризації історії з метою формування сприйняття історичного минулого учнями шкіл; формувати та розвивати в учнів зацікавленість до вивчення історії України та всесвітньої історії, краєзнавства, історії культури, громадянської освіти; формувати в учнів ключові компетентності, насамперед, громадянську, соціальну та культурну.

Система поточного та підсумкового контролю знань та оцінювання

Результати навчання за дисципліною.

Результат навчання (1. знати; 2. вміти; 3. комунікація; 4. автономність та відповідальність)		Форми (та/або методи і технології) викладання і навчання	Методи оцінювання та пороговий критерій оцінювання (за необхідності)	Відсоток у підсумковій оцінці з дисципліни
Код	Результат навчання			
1.1	Знати шкільну історичну освіту як складову державної політики України	Лекція		5%
1.2	Знати роль колективної пам'яті та національної історії в середній освіті України	Лекція	Робота на семінарському занятті; Набрання балів на кожному семінарському занятті	10%
1.3	Знати психолого-педагогічний портрет сучасного учителя історії	Лекція, семінарське заняття, самостійна робота	Робота на семінарському занятті; набрання балів на кожному семінарському занятті.	10%
2.1	Вміти формулювати власну точку зору на роль вивчення історії в школі; на вплив історії у формуванні свідомості та світогляду учнів школи	Семінарське заняття	Творче завдання (есе), набрання не менше 60% балів Робота на семінарському занятті; набрання балів на кожному семінарському занятті.	20%
2.2	Вміти визначати роль регіональної історії та краєзнавчої тематики у вивченні шкільного курсу історії	Семінарське заняття Самостійна робота	Робота на семінарському занятті; набрання балів на кожному семінарському занятті.	10%
2.3	Знати специфіку історичної освіти в школах країн ЄС. Орієнтуватися в різноманітті підходів до шкільної освіти в різних країнах світу.	Лекція.		15%
2.4	Вміти використовувати сучасні технології у вивченні історії в школі	Лекція Семінарське заняття	Робота на семінарському занятті; набрання балів на кожному семінарському занятті	10%
2.5	Вміти скласти «ментальну карту» для візуалізації та структурування інформації	Семінарське заняття	Робота на семінарському занятті; набрання балів на кожному семінарському занятті	10%
2.6	Вміти формувати відео-, аудіо- та текстові розробки задля зацікавлення шкільної аудиторії історичною тематикою	Семінарське заняття	Робота на семінарському занятті; набрання балів на кожному семінарському занятті.	10%
4.1	Знати основи медіаграмотності та вміти використовувати можливості медіа і комунікацій в освітньому процесі	лекція, семінарське заняття	Робота на семінарському занятті; набрання балів на кожному семінарському занятті.	5%

Співвідношення результатів навчання дисципліни із програмними результатами навчання

Результати навчання дисципліни	1.1	1.2	1.3	2.1	2.2	2.3	2.4	2.5	2.6	4.1
3. Знати методи формування історичних понять і закономірностей та розуміти взаємозв'язок між ними.		+		+		+		+		+
4. Знати сучасні теоретичні та практичні основи навчання історії в основній (базовій) та профільній середній школі.	+	+	+	+		+	+			+
5. Знати методологічні засади методики навчання історії, критерії відбору, принципи структурування навчальних курсів в основній (базовій) та профільній середній школі.		+	+	+		+	+	+		+
16. Уміти переносити систему наукових історичних знань у площину навчального предмета історії, чітко і логічно розкривати основні теорії та етапи розвитку історичної науки.		+	+	+		+	+			+
17. Уміти застосовувати методичні підходи і сучасні технології навчання історії з урахуванням вікових та індивідуальних особливостей учнів.			+				+	+	+	+
18. Володіти основами професійної культури, вміння готувати та редагувати тексти професійного змісту державною мовою.			+	+			+	+	+	+
30.1. Вміти використовувати інформаційно-комунікаційні технології в навчальному процесі.			+	+		+	+	+	+	+
31.2. Організувати науково-дослідну роботу учнів з актуальних проблем історії.			+		+			+	+	+
32.3. Уміти використовувати методи візуальної, етнічної історії, історичної географії при плануванні і проведенні уроків.			+		+	+	+	+	+	+

Схема формування оцінки:

Форми оцінювання студентів:

- семестрове оцінювання:

1. Робота на семінарських заняттях: РН2.1, РН 2.2, РН2.4, РН2.5, РН2.6 - **60 балів/36 балів.**

2. Творче завдання (есе): РН2.2 — **20 балів/12 балів.**

3. Підсумкова контрольна робота: РН1.1, РН1.2, РН1.3, РН2.3 — **20 балів/12 балів.**

- підсумкове оцінювання:

- форма оцінювання – залік.

Залік виставляється за результатами роботи студента/ки впродовж усього семестру і не передбачає додаткових заходів оцінювання для успішних студентів. Обов'язковою умовою для отримання заліку є написання студентом/кою підсумкової контрольної роботи і виконання творчого завдання.

- Студент/ка, які не набрали 60 балів за результатами семестрового оцінювання, не склали залік і у відомість проставляється оцінка «не зараховано».

Для складання заліку під час перескладання, яке призначається відповідно до затвердженого деканатом графіку, студент/ка має відпрацювати викладачу/ці ті види семестрового оцінювання, на яких не набрали мінімальної кількості балів (контрольна робота, пропущені чи з незначною кількістю набраних балів семінарські заняття, есе). У разі якщо студент/ка не склали залік під час перескладання викладачу/ці, відбувається перескладання

комісії. Для перескладання на комісії студенту/ці пропонується перелік запитань та завдань, які мають перевірити всі результати навчання за даною дисципліною.

Організація оцінювання:

Оцінювання студентів відбувається впродовж семестру.

Семінарські заняття	Самостійна робота (Індивідуальне творче завдання)	Підсумкова контрольна робота / Залік
60 балів (максимум)	20 балів (максимум)	20 балів (максимум)
36 балів (мінімум)	12 балів (мінімум)	12 балів (мінімум)

Робота на семінарських заняттях - до 60% балів.

На семінарських заняттях оцінювання здійснюється за 12-ти бальною шкалою, яка в подальшому переводиться в залікові бали. Результати роботи на семінарському занятті оголошуються студентам індивідуально після кожного семінарського заняття.

Види робіт на семінарському занятті	Бали за роботу на семінарському занятті
Доповідь, доповідь-презентація	до 12 балів
Участь у дискусії на семінарському занятті	до 3 балів
Доповнення на семінарському занятті	до 3 балів
Узагальнення, підведення підсумку семінарського заняття	до 2 балів
Експрес-контроль на семінарському занятті	1 бал
Поточна письмова самостійна робота на занятті	до 5 балів

Таблиця переведення балів за роботу на семінарських заняттях у залікові бали.

Залікові бали	Набрана кількість балів (7 занять)	Залікові бали	Набрана кількість балів (7 занять)
60	95-96	47	79-80
59	94	46	77-78
58	93	45	75-76
57	92	44	73-74
56	91	43	71-72
54	90	42	69-70
53	89	41	67-68
52	88	40	65-66
51	87	39	63-64
50	85-86	38	61-62
49	83-84	37	59-60
48	81-82	36	57-58

Індивідуальне творче завдання. Підготовка есе за результатами опрацювання теми «Чому навчає історія в школі?» - до 20% балів.

Вимоги до есе:

- обсяг не більше 2 сторінок;
- самостійність у викладі матеріалу;
- визначений термін виконання – до 10 листопада;
- здавати у роздрукованому вигляді з підписом або в електронному на адресу oksana.smor@gmail.com

Структура есе	Бали (максимум)
Короткий опис, чого Вас навчила історія в школі	6 балів
Роль Вашого вчителя/льки історії у формуванні світогляду	
Виклад своїх міркувань щодо ролі вивчення історії в школі	8 балів
Рекомендації щодо ролі історії в освітньому процесі	2 бали
Висновки	3 бали
Використані джерела при підготовці есе	1 бали

Підсумкова контрольна робота - до 20% балів.

Предметом підсумкової контрольної роботи студентів є опрацювання ними як окремих тем програми курсу в цілому, так і наскрізних питань з кількох тем, які дозволяють з'ясувати знання наукової термінології, основні напрямків державної політики в освітній сфері; вміння характеризувати різні підходи у висвітленні історичного минулого в різних країнах.

Перевірка результатів навчання здійснюється під час письмової контрольної роботи, яка містить 10 тестових запитань, і 1-го теоретичного запитання, яке потребує розгорнутої відповіді.

Підсумкова контрольна робота студентів оцінюється в діапазоні від 0 до 20 балів, із них тестові завдання – 10 балів, теоретичне запитання – 10 балів.

Кожна вірна відповідь на тестове запитання оцінюється в 1 заліковий бал.

Відповідь на теоретичне запитання оцінюється відповідно до наступних критеріїв:

- глибоке, теоретично обґрунтоване, фактологічно наповнене розкриття питання – 9-10 балів;
- розкриття питання з фактологічною аргументацією – 7-8 балів;
- неповне розкриття питання – 4-6 балів;
- висвітлення окремого аспекту питання – 1-3 бали;
- відсутність відповіді з питання – 0 балів.

Шкала відповідності оцінок

Зараховано (Задовільно)	60-74
Зараховано (Добре)	75-89
Зараховано (Відмінно)	90-100
Не зараховано	0-59

Структура навчальної дисципліни. Тематичний план лекцій, семінарських занять, самостійної роботи

№ п/п	Назва лекції	Кількість годин		
		лекції	семінари	самостійна робота
1	Тема 1. Вступ. Глосарій курсу. Історична освіта в системі загальної середньої освіти. Огляд наукової літератури та джерел до вивчення курсу.	2	2	2
2	Тема 2. Шкільна історична освіта в країнах ЄС.	2		2
3	Тема 3. Сучасний вчитель історії: психолого-педагогічний портрет.	2		2
4	Тема 4. Медіаграмотність, критичне мислення та шкільна історична освіта.	4	2	6
5	Тема 5. «Ментальна карта»: візуалізація та структуризація інформації.	4	2	4
6	Тема 6. Шкільна історична освіта в політиці пам'яті України.	2		2
7	Тема 7. Регіональна історія в системі шкільної історичної освіти.	2		2
8	Тема 8. Краєзнавча складова шкільної історичної освіти.	2	2	2
9.	Тема 9. Взаємозв'язок історичної та громадянської освіти.	2		5
10.	Тема 10. Історія України в літературі та мистецтві.	4	2	4
11.	Тема 11. Історія культури в системі шкільної історичної освіти.	2	2	2
12.	Тема 12. Формування щасливої особистості: можливості шкільної історичної освіти.	2	2	2
13.	<i>Підсумкове есе (модуль 1)</i>			10
14.	<i>Контрольна робота (модуль 2.)</i>			1
	ВСЬОГО	30	14	46

Загальний обсяг 90 год., в тому числі:

Лекцій – 30 год.

Семінари – 14 год

Самостійна робота – 46 год.

ПРОГРАМА КУРСУ: ЗМІСТОВНИЙ МОДУЛЬ 1.

Тема 1. Вступ. Глосарій курсу. Історична освіта в системі загальної середньої освіти. Огляд наукової літератури та джерел до вивчення курсу.

Тема 2. Шкільна історична освіта в країнах ЄС.

Тема 3. Сучасний вчитель історії: психолого-педагогічний портрет.

Тема 4. Медіаграмотність, критичне мислення та шкільна історична освіта.

Тема 5. «Ментальна карта»: візуалізація та структуризація інформації.

Тема 1. Лекція: Вступ. Глосарій курсу. Огляд наукової літератури та джерел до вивчення курсу.

Історична освіта в системі загальної середньої освіти (2 год).

Методичні рекомендації до лекції:

Ознайомлення з курсом має розпочатися з визначення того, що ж таке «шкільна історична освіта», які її функції та завдання в системі загальної шкільної освіти.

В «Українському педагогічному словнику» зустрічаємо наступне визначення: «ІСТОРИЯ в школі - (від грец. *ιστορία* - оповідь про минулі події, дослідження, знання) – навчальний предмет, змістом якого є ознайомлення учнів з процесом розвитку людського суспільства, його матеріальної і духовної культури, підведення до розуміння історичних закономірностей. <...> В більшості країн світу історія є одним з основних гуманітарних предметів у школі. Зміст і структура курсу історії в школі різні не лише в різних країнах, але часто і всередині країни»¹.

В освітніх закладах історія як предмет вивчення запроваджена наприкінці XVII - на початку XVIII ст. Завданням шкільної освіти було «впливати на розум і формувати думки молоді»².

На сьогодні історія покликана здолати важливі виклики та завдання, а саме: вказати на можливості творення та посилення почуття «спільної людськості» та підтримати переконання, як варто бути ЛЮДИНОЮ, «щоб через побудову образів минулого творити бажані образи майбутнього»³. Історія в школі має формувати таке знання про минуле, яке для особистості буде мати цінність того, як виживати в критичних ситуаціях, так і сприяти певній етичній поведінці, творити певний культурний продукт. Тому так важливо розуміти та усвідомлювати роль шкільної історичної освіти, як фундаменту формування особистості та громадянина. Актуалізується й роль шкільного вчителя історії як професіонала, що покликаний сформулювати в учнів шкільний потяг до вивчення історії, краєзнавства, культури, громадянської освіти, закласти базу для подальшого вдосконалення й розвитку сучасної людини, яка живе в світі віртуальних технологій, але з оперттям на історичне минуле.

Важливо пам'ятати про особливості історичного пізнання. Висвітлення й розуміння та оцінка подій минулого з висоти нашого сьогодення та з врахуванням вікових й психоемоційних особливостей учнів шкіл – складна й відповідальна педагогічна й методична проблема.

Як зазначено на офіційному сайті Міністерства освіти і науки України (МОН), «Нова українська школа – це ключова реформа Міністерства освіти і науки. Головна мета – створити школу, в якій буде приємно навчатись і яка даватиме учням не тільки знання, як це відбувається зараз, а й уміння застосовувати їх у повсякденному житті. НУШ – це школа, до

¹ Гончаренко Семен. Український педагогічний словник. К.: Либідь, 1997. С. 149. Режим доступу: <https://lib.iitta.gov.ua/106820/1/%D0%93%D0%BE%D0%BD%D1%87%D0%B0%D1%80%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE.%20%D0%9F%D0%B5%D0%B4%D0%B0%D0%B3%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%B9%20%D1%81%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D0%BA%20%281%29.pdf>

² Мисан В. Коли шкільна історія почне вчити мислити, або Про невеселі справи у царстві Кліо // Дзеркало тижня. 2.03.2018. Режим доступу: <https://zn.ua/ukr/EDUCATION/koli-shkilna-istoriya-pochne-vchiti-misliti-abo-pro-neveseli-spravi-u-carstvi-kljo-271012.html>

³ Доманська Е. Історія та сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання про минуле. К.: Ніка-Центр, 2012. С. 213.

якої приємно ходити учням. Тут прислухаються до їхньої думки, вчать критично мислити, не бояться висловлювати власну думку та бути відповідальними громадянами. Водночас батькам теж подобається відвідувати цю школу, адже тут панують співпраця та взаєморозуміння»⁴. Новий стандарт початкової освіти проходив апробацію в 100 пілотних школах, починаючи з 2017-2018 навчального року. А 2018-2019 рр. навчальний рік став стартовим для реформи початкової школи НУШ по всій Україні. Відповідно, у 2022-2023 навчальному році НУШ вже має охопити 5-ті класи в школах України. Тобто, середню ланку шкільної освіти (5-9 класи). Саме з 5-го класу учні починають вивчати дисципліну, яка має назву «Вступ до історії України та громадянської освіти». На сьогодні є кілька модельних навчальних програм, рекомендованих МОН України для закладів загальної середньої освіти. Зокрема, в одній з них вказано мету цього навчального курсу: «Метою навчального предмета/інтегрованого курсу «Вступ до історії України та громадянської освіти» у 5 класі є: розвиток особистості учня/учениці через осмислення минулого, сучасного та зв'язків між ними, взаємодії між глобальними, загальноукраїнськими й локальними процесами; формування ідентичності громадянина/громадянки України, його/її активної громадянської позиції на засадах демократії, патріотизму, поваги до прав і свобод людини, визнання цінності верховенства права та нетерпимості до корупції»⁵.

Постановою Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2020 р. № 898 «Про деякі питання державних стандартів повної загальної середньої освіти», відповідно до частини третьої статті 44 Закону України «Про повну загальну середню освіту»⁶, затверджений «Державний стандарт базової середньої освіти». Цим документом визначені «вимоги до обов'язкових результатів навчання учнів на рівні базової середньої освіти, загальний обсяг їх навчального навантаження, розподілений за освітніми галузями, структуру та зміст базової середньої освіти». Серед ціннісних орієнтирів, які визначають мету базової середньої освіти, є й «формування в учнів активної громадянської позиції, патріотизму, поваги до культурних цінностей українського народу, його історико-культурного надбання і традицій, державної мови; плекання в учнів любові до рідного краю, відповідального ставлення до довкілля». Серед ключових компетентностей, які є обов'язковими результатами навчання, вказані й такі, що формуються безпосередньо при вивченні історії в школі: «громадянські та соціальні компетентності, пов'язані з ідеями демократії, справедливості, рівності, прав людини, добробуту та здорового способу життя, з усвідомленням рівних прав і можливостей; <...> культурна компетентність, що передбачає наявність стійкого інтересу до опанування культурних і мистецьких здобутків України та світу, шанобливого ставлення до культурних традицій українців, представників корінних народів і національних меншин, інших держав і народів; здатність розуміти і цінувати творчі способи вираження та передачі ідей у різних культурах через різні види мистецтва та інші культурні форми; прагнення до розвитку і вираження власних ідей, почуттів засобами культури і мистецтва». Вимоги до результатів навчання визначені за 9-ма освітніми галузями. Серед них є й громадянська та історична, метою яких є «є розвиток особистості учня через осмислення минулого, сучасного та зв'язків між ними, взаємодії між глобальними, загальноукраїнськими і локальними процесами; формування ідентичності громадянина України, його активної громадянської позиції на засадах демократії, патріотизму, поваги до прав і свобод людини, визнання цінності

⁴ Нова українська школа / Міністерство освіти і науки України. Режим доступу: <https://mon.gov.ua/ua/tag/nova-ukrainska-shkola>

⁵ Бакка Т.В., Желіба О.В., Мелешенко Т.В., Щупак І.Я. Модельна навчальна програма «Вступ до історії України та громадянської освіти. 5 клас» для закладів загальної середньої освіти / Середня освіта. Про надання грифа «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України» модельним навчальним програмам для закладів загальної середньої освіти. Наказ МОН № 795 від 12.07.2021 року. Режим доступу: http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/83023/

⁶ Закон України «Про повну загальну середню освіту» / Верховна Рада України. Законодавство України. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text>

верховенства права та нетерпимості до корупції»⁷. Початкові історичні та громадянські знання учні отримують ще в молодшій школі (1-4 клас), зокрема, під час вивчення предмету «Я досліджую світ». Тому у 5-му класі, коли починають вивчати інтегрований курс історії та громадянської освіти, про це варто пам'ятати та орієнтуватися на результати навчання в молодшій школі. Щодо вимог до результатів навчання з громадянської та історичної освітньої галузі у базовій середній освіті, то учні/учениці повинні навчитися історико-хронологічно мислити, орієнтуватися в історичному часі, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки між подіями, явищами та процесами й діяльністю людей, виявляти взаємозалежні тенденції розвитку суспільства та його складових й навколишнього природного середовища, розуміти геопросторові та геополітичні зміни й процеси. Для цього необхідно мати критичне мислення, вміння працювати з різними джерелами інформації, виявляти взаємозв'язки та взаємовпливи різних історичних подій, процесів, постатей й розуміти множинність трактувань минулого й сучасного, вміння самостійно формулювати запитання та відповіді з історичної тематики. Задля досягнення таких результатів також важливо усвідомлювати своє «Я», свою гідність та з повагою ставитися до інших осіб, носіїв різних культурних традицій, долучатися до суспільно-значущих подій та заходів, усвідомлювати «необхідність утвердження верховенства права і дотримання правових норм для забезпечення сталого розвитку суспільства»⁸.

Питання шкільної історичної освіти в Україні, її проблеми, перспективи, функції та цілі висвітлювали в своїх наукових дослідженнях, публіцистиці, численних виступах та інтерв'ю: Віктор Мисан, Олена Пометун, Олександр Томаченко, Олександр Удод⁹.

Щодо джерельної бази курсу, то насамперед, потрібно акцентувати увагу на законодавчій базі, пов'язаній з розвитком та функціональністю шкільної освіти загалом. Це, насамперед, Закон України «Про повну загальну середню освіту»¹⁰, «Державний стандарт базової середньої освіти»¹¹, а також низка сайтів вчителів історії, вебінари, матеріали круглих столів тощо, пов'язані з проблематикою даного курсу¹².

⁷ Державний стандарт базової середньої освіти. Затверджено Постановою Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2020 р. № 898 // Верховна Рада України. Законодавство України. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/898-2020-%D0%BF#n183>

⁸ Державний стандарт базової середньої освіти. Затверджено Постановою Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2020 р. № 898 // Верховна Рада України. Законодавство України. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/898-2020-%D0%BF#n183>

⁹ Блоги. Віктор Мисан. Режим доступу: <https://osvita.ua/blogs/tag-misan/>; Олена Пометун, Нестор Гупан, Віталій Власов. Компетентнісно орієнтована методика навчання історії в основній школі. ТОВ «КОНВІ ПРИНТ», 2018; Пометун Олена. Інтерактивні методи навчання // Енциклопедія освіти, 2021. С. 417-418; Томаченко Олександр. Політика України у галузі шкільної історичної освіти (1991-2009). Дис... к.і.н. 07.00.01. Луцьк, 2015. 285 с.; Удод Олександр. Українська історична дидактика: академічний дискурс (До 80-річчя Інституту історії України). – К., НАН України, Ін-т історії України, 2016. 214 с.; Шкільна історична освіта як репрезентант політики пам'яті // Національна та історична пам'ять. Політика пам'яті у культурному просторі: Зб. наук.праць. К.: УІНТ, 2013. Вип. 8. С. 8–13.

¹⁰ Про повну загальну середню освіту / Верховна Рада України. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text>

¹¹ Державний стандарт базової середньої освіти / Міністерство освіти і науки України. Режим доступу: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/nova-ukrayinska-shkola/derzhavnij-standart-bazovoyi-serednoyi-osviti>

¹² Історія в 5-6 класах НУШ: ідеї для практичного втілення / На Урок. Освітній проект. Режим доступу: https://naurok.com.ua/post/istoriya-v-5-6-klasah-nush-ide-dlya-praktichnogo-vtillennya?fbclid=IwAR1VmvjyeUcFoXKAf9CLB9QOzOU411b8ey8kfVB4t5I_2P0fBUVExa94-CQ; НУШ. Нова Українська Школа. Режим доступу: <https://nus.org.ua/>; Освіторія. Режим доступу: <https://osvitoria.media/>; Історія та громадянська освіта в НУШ. Режим доступу: <https://www.facebook.com/groups/3197387927163587/>; Громадянська та історична освітня галузь / Інститут модернізації змісту освіти. Державна наукова установа. Режим доступу: <https://imzo.gov.ua/model-ni-navchal-ni-prohramy/hromadians-ka-ta-istorychna-osvittnia-haluz/>

Тема 2. Лекція: Шкільна історична освіта в країнах ЄС. Методичні рекомендації до лекції:

На початку вивчення теми варто акцентувати увагу на віхових подіях та фактах, пов'язаних з формуванням та розвитком Європейського Союзу¹³. Можна по-різному ставитися до ЄС, критикувати його чи восхваляти, але для України на сьогодні співпраця з ЄС є надважливою та однією з необхідних умов перемоги у російсько-українській війні. Одним із напрямків нашої боротьби за свою незалежність є й інтеграція в європейській освітній простір, в тому числі й через вивчення історичної та культурної спадщини України та інших країн Європи крізь призму цивілізаційного вибору. Тому так важливо знати й розуміти роль шкільної історичної освіти в країнах ЄС, їхні історико-світні концепції та підходи, актуалізацію історії в сьогоденні.

У навчальних закладах країн ЄС, де навчаються майбутні шкільні вчителі, курси історії зарубіжних країн викладаються дуже ретельно. Увага цим питанням приділяється на державному рівні. Як зазначив соціолог Данило Судин, «є два образи Європи - Європи національних держав 1930-х рр. та Європи прав людини 2000-х рр. Причому останній образ апелює до постнаціональної Європи, яка долає національні конфлікти, упередження, кордони. Така дискусія могла б залишатися вузькою, якби не те, що вона має чіткі прикладні наслідки. І перш за все - у сфері освіти. Адже залежно від того, в яку Європу ми хочемо потрапити, такі підручники ми і писатимемо»¹⁴.

Варто акцентувати увагу на збірці статей Роберта Масра «Історична освіта: європейський та український досвід»¹⁵ (2010). У книзі викладені дослідження викладання національної історії в школах Європи. Акцент в проекті зроблено на аналізі шкільних підручників історії в різних країнах та з'ясування й узгодження суперечливих і по-різному тлумачених питань історії, насамперед між сусідніми народами (чехи-німці, поляки-українці). Публікації вітчизняних науковців доповнили український переклад видання. Як зазначено в анотації книги, «взявши до уваги рекомендації, які широко висвітлені у збірці, є великі шанси отримати якісний підручник з новою історичною дидактикою, без спадку державного погляду на історію та маніпуляцій, забезпечити виховний процес толерантності до інших поглядів та народів, плюралізм думок. Також варто виділити активну молодь, яка цікавиться власною історією і якій не байдуже, як і яким чином буде викладатиметься цей предмет у школах, адже історія, як на мене, є одним із тих предметів, які дають уявлення людині про свій народ та місце у світі, про те, як формувалася державність та відносини з іншими народами, врешті історія – це ключ до сьогодення. Тому молоді люди мають знати за якими концепціями повинні будуватись програми з вивчення історії, аби так чи інакше впливати на їх впровадження. Здається, що прочитати це видання не завадило б і людям старшого покоління, адже саме час дізнатися більше про історичне мислення інших народів, позбутися радянської зомбованості та комуністичних байок, національних міфів, уникнути спроб спрощення, перебільшення та

¹³ 9 травня 1950 р. - Міністр закордонних справ Франції Робер Шуман у Декларації Шумана запропонував Франції, Німеччині та іншим європейським державам об'єднати свої ресурси у вуглевидобувній та сталеливарній промисловості. 1951 р. - Бельгія, Франція, Німеччина, Італія, Люксембург, Нідерланди підписали договір про заснування Європейської спільноти з вугілля та сталі. 1957 р. - договори про створення Європейської економічної спільноти (ЄЕС) та Європейської спільноти з атомної енергетики. 1973 р. - до ЄЕС приєдналися Великобританія, Данія та Ірландія, 1981р. - Греція, 1986 р. – Іспанія, Португалія, 1995 р. - Австрія, Фінляндія та Швеція. 2004 р. - Естонія, Кіпр, Латвія, Литва, Мальта, Польща, Словаччина, Словенія, Угорщина, Чехія. 2007 р. – Болгарія, Румунія. 2013 р. – Хорватія. 2020 р. – Велика Британія вийшла з ЄС. Адміністративний центр: Брюссель (лютий 1992 р). Гімн: Ода «До Радості» (9-а симфонія Бетховена). Європейський Союз є найбільшим торговим партнером та донором України. Перша Угода про партнерство та співробітництво між Україною та ЄС була підписана у 1994 р.; набула чинності у 1998 р.

¹⁴ Судин Д. Європейська історична освіта: денационалізація чи дещо складніше? 12.08.2016 // Україна модерна. Міжнародний інтелектуальний часопис. Режим доступу: <https://uamoderna.com/blogy/danilo-sudin/nationalgeschichte-book-review>

¹⁵ Історична освіта: європейський та український досвід / Ред. Маєр Роберт; Пер. Оксана Красівська, Наталя Саповська. К.: К.І.С., 2010. 288 с.

узагальнюючих форм»¹⁶. На думку Роберта Маєра, шкільний курс історії має не стільки «подати цілісний та лінійний наратив про виникнення та розвиток власної національної спільноти, скільки показати множинність перспектив погляду на минуле. Адже в історії відсутні дихотомії «чорне/біле», які схильні переростати в «чужі/свої». Науковець також не забуває й про історіографічні критерії: «неупереджене висвітлення фактів і обставин, врахування сучасного стану наукових досліджень, без замовчувань протилежних поглядів та вивчення історії як відкритого процесу, який не є наперед визначений законами». Серед дидактичних критеріїв: історія вустами вчителя – це предмет для роздумів, а не для бездумного заучування; учень має самостійно аналізувати минуле для формування розуміння сьогодення й майбуття; орієнтація контенту підручника, візуальний ряд, тематика – з врахуванням віку і потреб школярів¹⁷.

Згадаймо деякі важливі події та документи, пов'язані з викладанням історії в школах країн ЄС:

1989 р. – Рекомендації Парламентської асамблеї «Про європейський вимір освіти»;

1993р. – Відень; зустріч керівників держав-членів ЄС, - вказали на необхідність реформи шкільної історичної освіти, скеровану на інтеграцію в Європі;

1996 р. – рекомендації Парламентської асамблеї «Про історію й вивчення історії в Європі»;

1997 р., Крістіансанд, Норвегія – 19-а сесія Постійної конференції європейських міністрів освіти, резолюція «Зв'язки та спільні проблеми в європейській освіті»;

2000 р. - Краків, Польща, Постійна конференція європейських міністрів освіти, проект «Вивчення й викладання історії в Європі ХХ століття»;

2001 р. – Портороз, Словенія, резолюція П'ятої конференції європейських міністрів, відповідальних за питання культурної спадщини, де підтвердили, що «викладання історії має базуватися на розумінні й поясненні культурної спадщини а також має підкреслювати транснаціональний характер культурної спадщини»;

31 жовтня 2001 р. - Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи «Про викладання історії у ХХІ столітті в Європі» («Рекомендації»)¹⁸ (етапний документ).

Радою Європи реалізовані наступні проекти:

1998 р. – Вивчення і викладання історії ХХ століття в Європі;

2002 р. – Європейський вимір у викладанні історії;

2006 р. – Образ іншого.

Пакт Стабільності – Рада Європи координує діяльність Робочої групи з історії і викладання історії у Південно-Східній Європі (регіональні тренінгові семінари з питань новацій в програмах шкільної історичної освіти; фінансування дво- та багатосторонніх комісій істориків).

Аспекти, на яких актуалізується увага у викладанні історії в школах:

- Поглиблення гуманізації шкільної історичної освіти;
- Засвоєння учнями демократичних цінностей;
- Запобігання злочинам проти людства та людяності;
- Знайомство учнів з головними постатями та подіями боротьби за демократію, права людини, терпимість;
- Аналіз ключових документів;
- Розгляд прикладів порушення прав людини у сучасному світі;

¹⁶ Історична освіта: європейський та український досвід. Викладання національної історії в школах Центральної і Східної Європи / АртВертеп. Режим доступу:

<http://artvertep.com/shop/books/null/13146/%D0%86storichna+osvita%3A+%D1%94vropejskij+ta+ukrainskij+dosvid.+Vikladannya+nacionalnoi+istorii+v+shkolah+Centralnoi+i+Shidnoi+%D0%84vropi.html>

¹⁷ Історична освіта: європейський та український досвід. Викладання національної історії в школах Центральної і Східної Європи Європи / АртВертеп. Режим доступу:

<http://artvertep.com/shop/books/null/13146/%D0%86storichna+osvita%3A+%D1%94vropejskij+ta+ukrainskij+dosvid.+Vikladannya+nacionalnoi+istorii+v+shkolah+Centralnoi+i+Shidnoi+%D0%84vropi.html>

¹⁸ Рекомендація Rec(2001) 15 Комітету міністрів Ради Європи «Про викладання історії у ХХІ столітті в Європі» / Верховна Рада України. 31.10.2001. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_729#Text

- Ознайомлення з наративами, присвяченими окремим особам чи групам осіб, які відстоюють та пропагують права людини;

Документи, які в країнах ЄС пропонують для вивчення в рамках шкільної історичної освіти: Велика хартія вольностей, Американський білль про права, Французька декларація 1789 р., Загальна декларація прав людини ООН та відповідні пакти і Європейська конвенція.

Перелік документів, на які, зазвичай, посилаються як на найважливіші, включає: Велику хартію вольностей, Американський білль про права, Французьку декларацію 1789 року, Декларацію ООН та відповідні пакти і Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод. Вивчаються такі теми, як: рабство, нацизм, апартеїд. Інколи – політичний тиск у країнах Латинської Америки та Радянському Союзі Популярні теми з вивчення проблеми через персоналію: Вольтер і релігійна нетерпимість, Авраам Лінкольн і рабство в США, Нельсон Мандела і опір політиці апартеїду в ПАР.

При викладанні історії увагу потрібно звертати на політичні, соціальні, культурні, господарські аспекти життя людей в різні історичні періоди. Важливе місце у вивченні історії посідає вивчення духовно-практичного досвіду. Тоді як політична історія має розглядатися як набір історичних умов, що сприяли або заважали самореалізації ЛЮДИНИ. Важливо розвивати ІСТОРИЧНУ ЕМПАТІЮ: «Під час вивчення історії розвинута емпатія може допомогти учням робити відкриття, посилити їхнє сприйняття історичної події та розуміння емоційної природи людських вчинків»¹⁹. Для цього застосовують різноманітні образні дії: уявна мандрівка, уявне інтерв'ю, метод незакінченого речення, ситуація вибору, розповідь від першої особи. Викладання історії в школі скероване на допомогу сформувати в школярів: досягати полікультурної єдності, але без культурної уніфікації, поєднати єдність та різноманіття в країні; сприймати культурні відмінності; поважати культурні розбіжності, культурні ідентичності; підтримувати загальнонаціональну (загальнолюдську) ідентичність. Актуалізовано вивчення історії повсякдення, розгляду змін, які відбувалися в побуті та житті людей в різні історичні періоди. Такий підхід дозволяє краще розуміти перебіг історичного процесу, мотивацію вчинків та дій людей. Особливості кожної культурно-історичної епохи вивчаються у взаємозв'язку з іншими культурними, побутовими, політичними явищами (залучають офіційні державні документи, усні свідчення, статистичні дані, твори мистецтва). актуальними є також теми вивчення проблем міграції, гендерна тематика, взаємовідносини статей. Вивчають політичну культуру різних історичних періодів. Поглиблено вивчення регіональної історії (регіон – як група держав або території в межах однієї держави; історія дунайських країн, культурно-історичні зв'язки країн Європи в епоху вікінгів тощо), але при цьому заборонено використовувати історію як інструмент ідеологічних маніпуляцій, ксенофобських, ультранаціоналістичних, расистських чи антисемітських поглядів. Натомість акцентується увага на вивченні тієї культурної спадщини, яка мала позитивний вплив на розвиток різних країн, культур, релігій. Також історичні події, факти та явища вивчають з різних точок зору. Наприклад, хрестові походи – християнська та ісламська точки зору. Таким чином, вивчення історії скеровується до формування з дитинства міжкультурного діалогу. Історія в шкільній освіті скерована й на формування як національної, так і європейської ідентичності та свідомості (принцип «грецького салату», де кожен компонент зберігає свою структуру, колір, смак, а разом творять щось нове й цікаве – європейське суспільство). Активно використовуються можливості туризму для вивчення історії та культурної спадщини: поїздки, пов'язані з походами вікінгів, історією кельтів, пам'ятками архітектури тощо.

Є й низка проблем: брак навчального часу задля реалізації всіх поставлених дидактичних завдань; попри декларований демократизм та гуманізм, можемо спостерігати певне нав'язування єдино вірного підходу, а саме – збереження політичної єдності та нівелювання відцентрових тенденцій; акцент на подіях, які «цементували» Європу, натомість замовчування «незручних» фактів та подій.

¹⁹ Десятов Д.Л. Розвиток емпатії учнів у процесі роботи школярів з історичними документами // Історія та правознавство. – 2011, № 26. С.4

Для кращого розуміння дидактичних підходів у викладанні історії в школах країн ЄС рекомендую ознайомитися з працею доктора Роберта Страдлінга «Багаторакурсність у викладанні історії: посібник для вчителів»²⁰.

Тема 3. Сучасний вчитель історії: психолого-педагогічний портрет.

Методичні рекомендації до лекції:

Говорячи про сучасного вчителя історії, його психолого-педагогічний портрет, не можна не озирнутися в глиб історії й не згадати слова німецького педагога Фрідріха Адольфа Вільгельма Дістервега (1790-1866): «Я кажу вам: без прагнення до наукової роботи вчитель елементарної школи неминуче підпадає під владу трьох педагогічних демонів: механічності, рутинності, банальності. Він дерев'яніє, кам'яніє, опускається»²¹.

Завдання вчителя - не просто передавати знання та інтерпретувати їх, а бути фасилітатором, модератором, помічником (тьютором), коучем, едвайзером, щоб навчити дітей самостійно здобувати інформацію та застосовувати її на практиці.

Фасилітація в освітньому процесі скерована на полегшення виконання поставленого завдання, на пошук оптимальних шляхів досягнення поставленої мети. **Вчитель-фасилітатор** організовує навчальний простір; сприяє розкриттю потенціалу кожного учня/учениці та класу (групи) загалом; підтримує учасників під час реалізації навчальних цілей, які визначає до кожного заняття; не обов'язково є джерелом знання, але налагоджує процес групової взаємодії. Тобто, фасилітатор вміє організувати команду та зробити її діяльність максимально ефективною.

Вчитель-модератор, як наставник, здійснює організацію роботи класу (групи) та підтримує активність учасників уроку чи іншої освітньої події.

Вчитель-тьютор проводить індивідуальні або групові заняття з учнями/ученицями. Особливо зростає роль вчителя-тьютора в умовах дистанційного навчання. Він – своєрідний «адвокат» учня/учениці, який допомагає в процесі соціалізації, комунікації, загалом формуванні особистості.

Вчитель-коуч допомагає ефективно розв'язати учням/ученицям поставлені завдання шляхом створення згуртованої команди. Він надхає та мотивує своїх юних колег, «підтримує відповідальність за досягнення бажаних результатів на необхідному рівні до моменту їх здійснення, коуч допомагає досягти мети, рухатись більш ефективно, розвивати сильні сторони особистості, <...> коучинг принципово відрізняється від менторства, інструктування, наставництва. Він концентрується на майбутніх можливостях, а не на минулих помилках»²².

Вчитель-едвайзер, тобто радник, консультант, практик, а не лише теоретик. Він допоможе своїм учням/ученицям зорієнтуватися в професійному виборі, в напрямках своїх практичних зацікавлень та можливостях їх реалізації²³.

Пам'ятаймо, що сучасне покоління школярів – це «цифрові аборигени» («digital natives»), на противагу «цифровим іммігрантам» («digital immigrants»)²⁴. «Цифрові аборигени» прагнуть отримувати інформацію швидко, з різних джерел, працювати спільно над

²⁰ Страдлінг Роберт. Багаторакурсність у викладанні історії: посібник для вчителів / Multiperspectivity in History Teaching: a Guide for Teachers, by Dr Robert Stradling. Ukrainian version, 2000. 65 с. Режим доступу: <https://rm.coe.int/168049415c>

²¹ Багай Б.М. Глибоке володіння навчальними технологіями, ефективними методами навчання і способами педагогічної взаємодії – основна вимога операційно-технологічного компонента професійно-педагогічної компетентності майбутнього вчителя. Доповідь 7.06.2013. – Броди, 2013. С. 2.

²² Пивовар А.С. Вчитель-коуч як основа успішності учня // Науково-практична конференція «Педагогіка партнерства як основа розвитку суб'єктів освітньої діяльності в умовах НУШ». 13.04.2019. Режим доступу: <https://conf.zippo.net.ua/?p=194>

²³ Кос І.Ю. Тьютори, коучі і едвайзери – хто вони? учня // Науково-практична конференція «Педагогіка партнерства як основа розвитку суб'єктів освітньої діяльності в умовах НУШ». 13.04.2019. Режим доступу: <https://conf.zippo.net.ua/?p=202>

²⁴ Prensky Marc. Digital Natives, Digital Immigrants. On the Horizon (MCB University Press, Vol. 9 No. 5, October 2001. P. 1-6. Режим доступу: <https://marcprensky.com/writing/Prensky%20-%20Digital%20Natives,%20Digital%20Immigrants%20-%20Part1.pdf>

проектами, безперервно обмінюватися думками й досвідом; вони візуалі, для них довгі тексти – нудні й незрозумілі; вони практики, які прагнуть негайно на практиці реалізувати отримані теоретичні знання, а просто інформація задля інформації їм не цікава й незрозуміла; щось «зубрити» для них абсолютно неприйнятно. Тому дуже важливо вчителю, і не лише історії. під час викладання враховувати ці фактори та бути зі своїми учнями на одній хвилі. Це жодним чином не означає повністю ламати себе, своє «Я», але розвивати власну емпатію та вивчати вікову психологію – то є обов'язковим на сьогоднішній день. Крім того, вчитель має не лише володіти своїм предметом та методикою викладання, а й бути режисером, актором, імпровізатором. Як приклад, згадаймо проект «Дистанцуха», створений вчителькою біології Ольгою Халепю²⁵.

Важливою є професійна компетентність вчителя історії в сучасній школі. У Законі України «Про освіту» компетентність визначена як «динамічна комбінація знань, умінь, навичок, способів мислення, поглядів, цінностей, інших особистих якостей, що визначає здатність особи успішно соціалізуватися, провадити професійну та/або подальшу навчальну діяльність»²⁶. Також для сучасного вчителя історії важливо мати:

- державницьку свідомість та здоровий патріотизм;
- демократизм та гуманістичну спрямованість викладання;
- професійну майстерність (володіння історичним матеріалом та вміння його

подати в доступній формі, використання в роботі сучасних інструментів та технологій, створення власної педагогічної лабораторії та постійна самоосвіта)²⁷.

Отже, яким бачать школярі сучасного вчителя?

1. Креативним. Він має бути актором і режисером. Наприклад, коли щось пішло не за планом - старшокласник намагається самоствердитися, голосно застосовуючи нецензурну лексику на уроці. Реакція вчителя – розповісти про історію обценної лексики.
2. Винахідливим. Наприклад, розповісти про причини та передумови Реформації від імені Мартіна Лютера, та ще, й можливості, у відповідному одязі.
3. Фізично розвиненим та активним. Наприклад, провести екскурсію з учнями на велосипедах.
4. Бути «на одній хвилі» зі своїми учнями – готувати завдання в Телеграм, знати підлітковий сленг, заплести модну косичку учениці або учню, при цьому розповідаючи про історію зачісок тощо.
5. Бути щирим. По-справжньому, а не для «галочки» перейматися проблемами школярів, радіти їхнім успіхам, в тому числі й за межами школи (перемога в спортивному змаганні, участь в мистецькому конкурсі і т.ін.). Така емпатія лише збагачує вчителя, покращує його психо-емоційний стан, сприяє уникненню професійного вигорання.

Отже, має відбутися, нарешті, перехід взаємодії вчитель-учень від «Я хочу – ти повинен» до «Я хочу – ти зможеш».

Технологія портфоліо – важлива частина роботи сучасного вчителя; «дана технологія є однією з найактуальніших методів самопрезентації, за допомогою якого можна кваліфіковано представити та проаналізувати професійні досягнення педагога»²⁸.

Для наочного розуміння структури портфоліо пропонуємо звернутися до методичних рекомендацій Л.М. Бабченко:

²⁵ Дистанцуха. Руда Біологія Ольга Халепа. Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=ieefclpLKvs>

²⁶ Закон України «Про освіту», редакція від 21.11.2021 р., документ 2145-VIII // Верховна Рада України.

Законодавство України. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#top>

²⁷ Ільницька Іванна. Сучасний учитель історії: психолого-педагогічний портрет / Урок. Освіта. UA. Режим доступу: https://urok.osvita.ua/materials/edu_technology/36985/

²⁸ Бабченко Л.М. Портфоліо учителя, як форма аналізу та оцінки результатів його діяльності: методичні рекомендації [Електронне видання]. — Дніпро: Середняк Т. К., 2019. С. 6. Режим доступу: [file:///C:/Users/oksan/Downloads/209%20\(2\).pdf](file:///C:/Users/oksan/Downloads/209%20(2).pdf)

«Наведемо приклад основних індикаторів професійної майстерності педагога, які можуть бути відображеними у портфоліо вчителя:

- відомості про вчителя (документи, які дозволяють аналізувати та оцінювати процес індивідуального професійного розвитку педагога);
- педагогічна діяльність вчителя, її результати (інформаційні документи, що надають можливість побачити динаміку розвитку результатів професійної діяльності за певний проміжок часу);
- успіхи учнів (динаміка результатів навчально-виховного процесу);
- науково-методична діяльність вчителя (методичні матеріали, представленні як свідчення професіоналізму вчителя: публікації, презентації, участь в семінарах та конференціях тощо);
- позаурочна діяльність вчителя (творчі роботи, навчально-дослідні проекти, конкурси, олімпіади, інтелектуальні марафони, фотографії проведених заходів тощо);
- навчально-матеріальна база вчителя (технічні засоби навчання, дидактичний та роздатковий матеріал, матеріали для контролю учнівських знань тощо);
- класне керівництво (матеріали, що містять базу даних, за підсумками навчально-виховного процесу, із виведенням рейтингу учнів по предметах та в цілому);
- творчий доробок (авторські розробки: оригінальні уроки, дидактичні ігри, сценарії тощо); інформаційно-комунікаційні технології в педагогічній діяльності (застосування сучасних інформаційних засобів у навчально-виховному процесі, користування веб-сайтами освітніх програм, інформаційними освітніми мережами, що сприяють інтерактивному спілкуванню вчителів);
- відгуки (відгуки та рекомендації керівників, колег, батьків, випускників, також можуть бути представлені тексти висновків, рецензій, рекомендаційних листів тощо)²⁹.

Тема 4. Медіаграмотність, критичне мислення та шкільна історична освіта.

Лекція 1. Медіаграмотність та шкільна історична освіта

Методичні рекомендації до лекції:

В «Енциклопедії сучасної України» подано таке тлумачення терміну «медіа»: «МЕДІА (від лат. *medium* – засіб, спосіб) – засоби та інструменти зберігання і передачі інформації та даних для індивідуальної чи/та масової аудиторії. Часто як синоніми вживають ЗМІ, мас-медіа, хоча зарубіжна наука розглядає медіа у більш широкому значенні, зокрема тлумачить їх з погляду комунікації – поширення інформації, ідей та думок, що є частиною людського життя, а методи та способи донесення цих даних до нас і є медіа (листівки друзів, телефонні розмови, комп'ютерні диски тощо). До медіа зараховують засоби зв'язку і передачі інформації різних типів – від найдавніших (мова жестів, наскельні малюнки та ін.) до найсучасніших, що утворюють глобальні інформаційні супермагістралі. <...> Знаковою в теоріях трактування медіа є відома фраза канадійського філософа М. Маклюена: «Медіа – це повідомлення», а засоби комунікації є продовженням (чи розширенням) людини. <...> З приходом ери Інтернету усталені підходи до класифікації медіа почали поступово трансформуватися. Нині існує поділ на традиційні, нові та соціальні медіа <...> Традиційно до медіа зараховують періодику (газети, журнали), аудіовізуальні ЗМІ (радіо, телебачення), віднедавна – інтернет-медіа. Крім того, медіа прийнято вважати книги, кінофільми, аудіо-, відеозаписи, телетекст, рекламні носії. Основною об'єднавчою характеристикою для різних типів медіа є донесення інформації до споживача за допомогою спеціальних засобів. Виникнення нових медіа – результат актив. розвитку Інтернету»³⁰.

Масовий та всеохопний вплив медіа на наше життя вимагає медіаосвіти.

²⁹ Бабченко Л.М. Портфоліо учителя, як форма аналізу та оцінки результатів його діяльності: методичні рекомендації [Електронне видання]. — Дніпро: Середняк Т. К., 2019. С. 18-19. Режим доступу:

[file:///C:/Users/oksan/Downloads/209%20\(2\).pdf](file:///C:/Users/oksan/Downloads/209%20(2).pdf)

³⁰ Городенко Л.М. Медіа / Енциклопедія сучасної України. Режим доступу:

https://esu.com.ua/search_articles.php?id=66085

21 квітня 2016 р. Президія Національної академії педагогічних наук України схвалила нову редакцію «Концепції впровадження медіаосвіти в Україні». У цьому документі, зокрема, зазначено, що медіаосвіта є «фундаментальною складовою інформаційної безпеки країни, відіграє стратегічну роль у вихованні патріотизму молоді, формуванні української ідентичності». Сама ж медіаосвіта, згідно «Концепції...» - «частина освітнього процесу, спрямована на формування в суспільстві медіакультури, підготовку особистості до безпечної та ефективної взаємодії із сучасною системою мас-медіа, включаючи як традиційні (друковані видання, радіо, кіно, телебачення), так і новітні (комп'ютерно опосередковане спілкування, інтернет, мобільна телефонія) медіа з урахуванням розвитку інформаційно-комунікаційних технологій». Одним із завдань медіаосвіти визначено «сприяння формуванню: <...> рефлексії і критичного мислення як психологічних механізмів, які забезпечують свідоме споживання медіапродукції і саморегуляцію взаємодії з медіа на основі ефективного орієнтування в медіапросторі та осмислення власних медіапотреб, адекватного та різнобічного оцінювання змісту, джерела, форми і якості надання інформації, її повноцінного і критичного тлумачення з урахуванням особливостей сприймання мови різних медіа, розвивають здатність протистояти зовнішній інформаційній агресії і пропаганді, деструктивним медіаінформаційним впливам»³¹.

На сьогодні медіаграмотність та критичне мислення визнані одними з ключових навичок XXI століття.

Медіаграмотність – комплекс мотивів, умінь, знань, можливостей, які в сумі сприяють вмінню обрати, проаналізувати, систематизувати та створити новий медіатекст, поширити його та популяризувати в разі необхідності³². Наприклад, ознайомившись з текстами Універсалів Української Центральної Ради, створити на основі цієї інформації презентацію для школярів та доповнити її вербальним виступом так, щоб це було цікаво й корисно саме цій віковій аудиторії (підібраний відеоряд, музичний супровід, історичні паралелі, відгук в сьогоденні і т.ін.).

На уроках історії в школах актуально використовувати елементи медійної грамотності:

- методи критичного аналізу (тобто, оцінити переваги і недоліки певних положень, ідей та висновків, спираючись на власні уявлення, інші теорії та версії, що довели свою результативність (приклад: Людина – смертна, Моцарт – людина. Висновок: Моцарт - смертний);
- дискурс-аналіз (аналіз тексту: діалогів, фразеологізмів, новин)
- критичний аналіз дослідження (мета; проблеми та основні питання; факти та інформація; інтерпретація та висновки; концепція, теорія, ідеї; гіпотези; наслідки; власна думка, точка зору);
- принцип історизму (вивченні розвитку певного явища або об'єкта в просторі і часі)³³;
- інструменти верифікації інформації³⁴;
- медіадискурс (тематично сфокусована діяльність у медійному просторі); «зв'язний вербальний чи невербальний, усний або письмовий текст разом із соціокультурними, прагматичними, психологічними факторами, що виражений за посередництвом засобів масової комунікації»³⁵.

³¹ Концепція впровадження медіаосвіти в Україні (нова редакція). 27 квітня 2016 р. Режим доступу: <https://ms.detector.media/mediaosvita/post/16501/2016-04-27-kontseptsiya-vprovadzheniya-mediaosvity-v-ukraini-nova-redaktsiya/>

³² Методичний путівник учителя Нової Української Школи: громадянська та історична галузь / Укладачі: Гречка В.С., Лаврут О.О., Рибак І.М., Салагуб Л.І. Краматорськ, Відділ інформаційно-видавничої діяльності, 2021. С. 15.

³³ Критичний аналіз: види, методи та концепція. 12.06.2021 / Преса. Режим доступу: <https://presa.com.ua/navchannia/kritichnij-analiz-vidi-metodi-ta-kontseptsiya.html>

³⁴ Посібник з верифікації. 14.09.2014 / Texty.org.ua . Режим доступу: <https://texty.org.ua/archive-books/55735/posibnyk-z-veryfikatsiyi-55735/>

³⁵ Шепель Юрій. Медіа-дискурс як засіб маніпулятивного впливу на читача // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, 2017, № 3. С. 304.

Важливо усвідомити роль та значення історичної пропаганди в російсько-українській війні. В 2019 р. українськими істориками було оприлюднено результати дослідження «Ре-візія історії. Російська історична пропаганда та Україна». У книзі структуровано та проаналізовано шість головних наративів, які демонструють, як РФ перетлумачує нашу історію та наш історичний розвиток загалом. Українські фахівці також надали відповідь на ці наративи. Ключові наративи російської історичної пропаганди:

«Україна - це невдала тінь Росії».

«Україна - це штучний проєкт Заходу».

«Крим, Донбас і південний схід України - це Росія».

«СРСР – потужна імперія, Сталін - герой».

«Усі українські націоналісти були фашистами».

«Україна забула про перемогу над нацизмом».

Крім вищезазначених ключових наративів, є ще низка більш дрібних пропагандистських кліше на історичну тематику. Наприклад: «Мазепа, Петлюра, Бандера, Шухевич стали героями в Україні тільки тому, що були проти Росії»; «Саме Сталін створив культ Шевченка в Україні»; «СРСР був потужною імперією, а українці знехтували її здобутками»; «Українську мову створили штучно»; «Україну придумали поляки та австрійці»; «Українська церква не має підстав для незалежності»; «Гасло «Слава Україні!» – це калька з нацистського гасла «Гайль Гітлер!» та низка інших. Через історичну пропаганду РФ виправдовує свою сучасну агресію проти України. Використовують привабливі для споживачів інформації прийоми: мему, жарти, кумедні відео та пісні; активно присутня мова ворожнечі; абсурдні висловлювання, змішування хронології, історичних постатей, періодів, подій та явищ³⁶.

Медіаграмотність - важлива складова інформаційно-цифрової компетентності школярів. Її формування – одна із задач вивчення історії в школах України.

Використання медіа-контенту на уроках історії в школі – дві протилежні тенденції.

Позитивна: формування критичного мислення школярів, вміння орієнтуватися в стрімких потоках інформації, протистояти медійним маніпуляціям, вміння використовувати інформаційно-комунікаційні технології для створення власного медійного продукту.

Негативна: спрощення культури спілкування, «цифрова наркоманія», погіршення пам'яті та концентрації, погіршення зору, постави, малорухливий спосіб життя, велика ймовірність маніпуляції свідомістю³⁷.

Лекція 2. Критичне мислення та шкільна історична освіта

Методичні рекомендації до лекції:

Ідеї **критичного мислення** були започатковані філософом, психологом, реформатором освіти Джоном Дьюї в США на початку ХХ ст. Згідно його концепції освіти, основна мета її здобуття – це сформувати вміння, які допоможуть пристосуватися до дійсності. Роль вчителя при таких підходах – скеровувати самодіяльність дітей та пробуджувати їхню допитливість³⁸. Фундатором Інституту критичного мислення (1987-1997) був філософ Метью Ліпман³⁹.

³⁶ Ре-візія історії. Російська історична пропаганда та Україна / За ред. Володимира Єрмоленка. Київ : К.І.С., 2019. — 99 с.

³⁷ Антибура Юлія. Медіаконтент на уроках історії в загальноосвітніх школах України: перспективи та ризики використання // Ukrainian Journal of Educational Studies and Information Technology, Vol. 5. No. 4. December 2017. P. 86-87.

³⁸ Біографія Д. Дьюї / Національна академія педагогічних наук України, Державна науково-педагогічна бібліотека України імені В.О. Сухомлинського. Режим доступу: <https://dnpb.gov.ua/ua/informatsiyno-bibliohrafichni-resursy/vydatni-pedahohy/dewey-j/26503-2/>

³⁹ Ліпман М. Чим може бути критичне мислення? / Освіта.UA. Методика і технологія. Режим доступу: <https://osvita.ua/school/method/technol/999/>

Доктор педагогічних наук Сергій Терно пропонує таку схему структурно-елементної моделі критичного мислення⁴⁰:

↓ КРИТИЧНЕ МИСЛЕННЯ ↓	
<p style="text-align: center;">Змістовний блок</p> <ul style="list-style-type: none"> - загальнометодологічні принципи (переконання у необхідності самокорекції методу дослідження, увага до процедури дослідження; врахування інших точок зору; готовність бути критичним не лише по відношенню до інших, але й до себе); - загальні стратегії (розділити проблему на частини; розв'язати більш прості проблеми, що відбивають деякі аспекти основної проблеми; використати смислові та графічні організатори, щоб представити проблему різними способами; розглянути окремі випадки, щоб «відчути» проблему; аналіз засобів та цілей). 	<p style="text-align: center;">Операційний блок</p> <ul style="list-style-type: none"> - усвідомити проблему, діалектичний зв'язок між суперечностями; - доводити – добирати прийнятні, відповідні та несуперечливі докази; - знаходити контраргументи; - помічати факти, що суперечать власній думці; - обґрунтовувати; - оцінювати – вибір однієї з альтернатив, усвідомлення обмежень, що накладаються на висновок (істинність висновку за певних умов); - спростовувати (принцип фальсифікації); - узагальнювати; - будувати гіпотези; - робити висновки.

Загалом людина має два рівні сприйняття оточуючого світу:

1. предметний рівень (неуважне мислення, без усвідомлення, інтуїтивне);
2. мета-рівень (критичне мислення, уважне, з усвідомленням того, що відбувається).

Інтуїтивне мислення, порівняно з критичним, більше піддається маніпулятивним впливам. Критичне мислення важливо застосовувати для: комунікації, обробки інформації, прийнятті рішень, розв'язання проблем, генерування ідей⁴¹. Зі зростанням ролі розумової діяльності в житті людини та суспільства зростає й необхідність розвинутого критичного мислення. І уроки історії в школі дуже добре можуть сприяти розвитку саме такого типу мислення: через розв'язання історичних задач, вивчення та аналіз документів, біографій відомих історичних діячів, побуту тощо.

Для розвитку медіаграмотності та критичного мислення можна спиратися на таксономію американського психолога Бенджаміна Блума, який у 1956 р. запропонував наступні принципи та класифікації педагогічних цілей в пізнавальній сфері:

- запам'ятовування (remembering),
- розуміння (understanding),
- застосування (application),
- аналіз (analysis),
- синтез (synthesis)
- оцінка (evaluation).

Для кожного з цих рівнів можна пропонувати певні дієслова (визначте, повторіть, складіть перелік, застосуйте, продемонструйте, встановіть послідовність, підкресліть, обчисліть, поясніть, структуруйте, порівняйте) – як дієвий інструмент для формування, насамперед, критичного мислення⁴².

⁴⁰ Терно С. Методика розвитку критичного мислення старшокласників у процесі навчання історії. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук. 13.00.02. К.: Міністерство освіти і науки України, Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, 2015. С. 15.

⁴¹ Хоменко Ірина. Розвиток критичного мислення: кому, для чого і як? / Institute Respublica. Режим доступу: <https://inrespublica.org.ua/novyny/rozvytok-krytychnogo-myslennya-komu-dlya-chogo-i-yak.html>

⁴² Пометун Олена. Що таке таксономія Блума і як вона працює на уроці. 4.12.2017 / Критичне мислення. Освітня платформа. Режим доступу: <https://www.criticalthinking.expert/usi-materialy/shho-take-taksonomiya-bluma-i-yak-vona-pratsyuje-na-urotsi/>

Відповідно до «Концепції нової української школи», критичне мислення є спільним вмінням для всіх компетентностей (10 ключових компетентностей НУШ)⁴³.

Вчителі повинні навчити своїх учнів опрацьовувати інформацію. Саме для цього критичне мислення є вкрай важливим: думати, аналізувати, порівнювати, систематизувати, оцінювати інформацію. Схематично на уроках історії в школі це виглядає наступним чином:

1. Актуалізація (постановка проблеми);
2. Усвідомлення змісту (знайомство з історичним матеріалом: текст, відео, картина, музика, пам'ятка архітектури, предмети побуту);
3. Рефлексії (які асоціації виникли, з чим можна порівняти, які наслідки мали ті чи інші події тощо).

Дієвий прийом із застосуванням критичного мислення на уроках історії:

ЗНАЄМО – ХОЧЕМО ДІЗНАТИСЯ - ДІЗНАЛИСЯ⁴⁴.

Є ціла низка різноманітних прийомів для розвитку критичного мислення на уроках історії:

1. Дошка запитань
2. Сократівське опитування
3. Пошук цікавих запитань
4. Обмін проблемами
5. Конкурс на краще проблемне питання уроку
6. Експерти проти журналістів
7. Атака на вчителя
8. Атака на учня
9. Листування
10. Читання тексту з позначками
11. М-схема
12. Пустий стілець
13. Письмове есе-роздум
14. Письмова дискусія
15. Торнадо
16. Так і ні
17. Письмові дебати
18. Мозковий штурм із використанням конвертів
19. Метод РОФТ
20. Логічне древо
21. Концептуальна таблиця
22. Піраміда роздумів
23. Кластери
24. Прийом «Написання есе»
25. Прийом «Лекція зі стопами»
26. Прийом «Фішбоун»
27. Критичне читання тексту⁴⁵.

⁴³ Нова Українська Школа. Концептуальні засади реформування середньої школи. К., 2016. С. 10-12. Режим доступу: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf>

⁴⁴ Формування критичного мислення на уроках історії за допомогою використання історичних джерел / НаУрок. Режим доступу: <https://naurok.com.ua/stattya-formuvannya-kritichnogo-mislennya-na-urokah-istori-za-dopomogoyu-vikoristannya-istorichnih-dzherel-231874.html>

⁴⁵ Прийоми розвитку критичного мислення на уроках історії / Сайт вчителя історії Назаренко Оксани Юріївни. Режим доступу: http://oksana-nazarenko.kr.sch.in.ua/samoosvita/rozvitok_kritichnogo_mislennya/

Тема 5. «Ментальна карта»: візуалізація та структуризація інформації (2 год).

Методичні рекомендації до лекції:

Для початку варто нагадати, що понад 80% інформації людина сприймає через зір, понад 12% - через слух, решту – іншими рецепторами (смак, дотик). Дослідження пам'яті людини надали можливість зробити наступні висновки:

- людина запам'ятовує 20% від почутого;
- 30% - від побаченого;
- 70% - від одночасно побаченого та почутого;
- 80% - від почутого, побаченого й обговореного;
- 90% - від побаченого, почутого, обговореного й активно виконаного⁴⁶.

Отож, залучення різних форм сприйняття інформації та її фіксація – запорука успішного застосування навчального матеріалу та його подальшого практичного застосування. **Одним з таких дієвих інструментів фіксації великого обсягу інформації та її запам'ятовування є «ментальна карта».** Британський психолог, автор методу «ментальних карт» (мапи думок, «mind map», майндмеппінг, інтелект-карта) у своїй книзі «Мапа думок» вказує: «Ця техніка допоможе вам обробляти інформацію, придумувати нові ідеї, зміцнювати пам'ять, отримувати максимум від дозвілля та покращити ефективність праці. <...> мапи думок придатні для проектування та планування, для чіткого розуміння теми, для натхнення на нові проекти, для знайдення розв'язків, звільнення від непродуктивних думок і багатьох інших речей»⁴⁷. При використанні «ментальних карт» людина розвиває творче та логічне мислення, пам'ять та увагу.

Основа методу «ментальних карт» - фіксація графічним чином інформації, а також своїх думок та ідей, впорядкування їх задля отримання цілісної картини (на папері чи на моніторі гаджета).

«Ментальна карта» створюється для:

- візуалізації, структуривання й класифікації ідей;
- вирішення завдань;
- ухвалення рішень;
- написання статей;
- організації навчання.

«Ментальна карта» - в центрі – ключове слово чи ідея, від яких стрілками відходять пов'язані поняття, факти, персони, ідеї, гіпотези, висновки. Для кращого візуального сприйняття використовують різні кольори та форми (наприклад – основна ідея – в червоному овалі; персони – в синьому прямокутнику тощо).

«Ментальна карта» - зручна та дієва техніка візуалізація процесу мислення, можна розглядати її як альтернативу звичному конспекту.

За допомогою символів, образів, асоціацій, які притаманні конкретній людині, можна наочно зобразити карту інформації на обрану тему.

На уроках «ментальні карти» доцільно використовувати для:

- розробки проектів на практичних заняттях;
- створення презентацій;
- мозкового штурму;
- підготовки до олімпіади, конкурсу, іспиту;
- тренування творчого мислення та уваги.

Також при роботі з «ментальними картами» варто враховувати вікові та психологічні особливості школярів. Для цього в нагоді стане, наприклад, опертя на метод 4 стилів навчання. Соціальний психолог Девід Колб (США) в 1980-х рр. описав 4 стилі навчання:

⁴⁶ Позднякова Т.Є. Візуалізація та структуризація інформації за допомогою ментальних карт на уроках біології. Рівне: РОІППО, 2018. С. 5.

⁴⁷ Б'юзен Тоні. Мапа думок. Докладний посібник із вивчення і застосування найпотужнішого інструмента мислення у світі / Пер. Олени Замойської. Львів: Видавництво Старого Лева, 2021. С. 13.

1. *Мрійник* (поєднання конкретного досвіду та спостереження). У дітей, які мають нахили саме до такого стилю навчання, розвинена уява, вони дивляться на ситуацію під різвими, незвичними кутами зору, генерують креативні ідеї; для них важливі міжособистісні аспекти взаємодії;
2. *Мислитель* (поєднання абстрактної концептуалізації та спостереження). Діти зі схильністю до такого стилю навчання для розуміння тієї чи іншої теми використовують факти та базові поняття; логіку своїх ідей перевіряють відомими аргументами.
3. *Прагматик* (поєднання абстрактної концептуалізації і активного експериментування). Під час вирішення складних питань такі діти з усіх альтернатив обирають єдине вірне, на їхню думку, рішення. Віддають перевагу розв'язанню суто технічних проблем, аніж міжособистісним чи соціальним контактам.
4. *Діяч* (активне експериментування у поєднанні з конкретним досвідом). Такі діти люблять експерименти, іноді ризиковані. Проблеми часто вирішують інтуїтивно і імпульсивно; можуть бути нетерплячими на надміру настирливими⁴⁸.

Приклади використання «ментальних карт» на уроках історії:

1. Інтелект-карти (mind-map) / Кабінет історії Віктора Вітошка. Режим доступу: <https://sites.google.com/site/vcymoistoriu/intelekt-karti-mind-map>
2. Конопацька Олена Михайлівна. Використання ментальних карт на уроках історії та правознавства / Всеосвіта. Режим доступу: <https://vseosvita.ua/library/vikoristanna-mentalnih-kart-na-urokah-istorii-ta-pravoznavstva-506069.html>
3. Методичні рекомендації щодо використання ментальних карт на уроках історії / НаУрок. Освітній проект. Режим доступу: <https://naurok.com.ua/prezentaciya-metodichni-rekomendaci-schodo-vikoristannya-mentalnih-kart-na-urokah-istorii-237875.html>
4. Сахненко Оксана Петрівна. Використання ментальних карт на уроках історії / Всеосвіта. Режим доступу: <https://vseosvita.ua/library/vikoristanna-mentalnih-kart-na-urokah-istorii-86873.html>

⁴⁸ Чотири стилі навчання Девіда Колба. 16.03.2020 / Нова освіта. Режим доступу: <https://osvitanova.com.ua/posts/3531-chotyry-styli-navchannia-devida-kolba>

ЗМІСТОВНИЙ МОДУЛЬ 2.

- Тема 6. Шкільна історична освіта в політиці пам'яті України.
- Тема 7. Регіональна історія в системі шкільної історичної освіти.
- Тема 8. Краєзнавча складова шкільної історичної освіти.
- Тема 9. Взаємозв'язок історичної та громадянської освіти.
- Тема 10. Історія України в літературі та мистецтві.
- Тема 11. Історія культури в системі шкільної історичної освіти.
- Тема 12. Формування щасливої особистості: можливості шкільної історичної освіти.

Тема 6. Шкільна історична освіта в політиці пам'яті України⁴⁹.

Методичні рекомендації до лекції:

Важливо уточнити, що в сучасному світі саме ПАМ'ЯТЬ, а не ІСТОРІЯ, перетворилася на транслятора історичної традиції. Тобто, на перше місце виходить не сама подія, а пам'ять про неї, її трактування в сьогоденні, її вплив на самоствердження, самоідентифікацію нації, суспільства, певної групи людей тощо; пам'ять про подію стає й засобом легітимації влади.

Ще одна важлива причина такого інтересу до історії як до пам'яті – прискорення всіх сфер життя; емансипація народів, груп (особливо раніше упокорених, пригнічених, дискримінованих), окремих персоналій. На поверхню присутності в соціумі виходять різноманітні «меншини», яким історія як пам'ять вкрай необхідні в якості засобу самоствердження, легітимації існування як колись, так і тут, і зараз, й на перспективу.

Важливо акцентувати увагу на тому, що «історична пам'ять виступає різновидом колективної пам'яті; як така, що виникає внаслідок засвоєння і присвоєння колективною пам'яттю певної спільноти наративів, створених у рамках історичного дискурсу – дискурсу авторитетного знання про минуле. Вона носить суб'єктивний і міфологічний характер, що формально відрізняє її від посталої у ХІХ ст. історичної науки, яка претендує на об'єктивність і свободу від оціночних суджень. Разом із тим, на практиці чітка межа, яка розділяла б історію як наукову дисципліну та історичну пам'ять – відсутня; для них характерні сильні взаємозалежність та взаємовпливи».

Посиленню інтересу до історичної пам'яті сприяв і постмодернізм. Мішель Фуко стосовно історії застосував термін «контрпам'ять», маючи на увазі, що історики прагнуть обслуговувати потреби й запити влади, а не прагнуть до пошуку історичної істини. У час постмодернізму зародилася й ідея, що історії не існує, а є лише сконструйований образ минулого. Як заявляв П'єр Нора, в продовження роздумів Моріса Хальбвакса, «історія вбиває пам'ять». Або, як зазначає Наталя Яковенко, «<...>поняття історична пам'ять, то це – красива метафора й не більше. Адже людська пам'ять про пережите зазвичай не сягає глибше трьох поколінь, тож ідеться про вигаданий образ минулого – певне «колективне переживання», яке згуртовує спільноту в цілісну одиницю завдяки спільним «спогадам» про нібито єдиного предка, про спільно освоєну/здобуту територію, про спільно пережиті успіхи й невдачі тощо. В цьому сенсі «історична пам'ять», по суті, тотожна мітові, бо вибирає з хаотичного плину суцього лише якісь певні, потрібні спільноті, вартості, а також дає змогу долати тимчасовість і скороминушість життя окремої людини. Врешті, в добу націотворення саме на підставі котрогось із «образів минулого», що циркулюють у спільноті (наприклад, для України -

⁴⁹ Стрижем даної теми стали матеріали, підготовані мною до вивчення курсів «Історична культура: презентація минулого в суспільстві» та «Комеморативні практики в історичній політиці» (Історична політика (політика пам'яті) в Україні: теорія і практика реалізації (матеріали та методичні рекомендації до вивчення курсів «Історична культура: презентація минулого в суспільстві» та «Комеморативні практики в історичній політиці» / Автор-упорядник Смержевська О.О. – К.: ЦП «КОМПРИНТ», 2019. 27 с.; Смержевська О. Комеморативні практики в шкільній історичній освіті / Розбудова єдиного відкритого інформаційного простору освіти впродовж життя. Forum SOIS, 2021: Збірник матеріалів (тез доповідей) 3 го Міжнародного науково-практичного WEB форуму (м. Київ Харків, 25 2 8 травня 202 1 р.) / За наук. ред. М.Л. Ростоки, Т.С. Бондаренко ; ред. з заг. питань О.В. Баніт, О.Л. Гермак, О.С. Кузьменко, А.М. Пижик, Я.М. Раєвська, Г.С. Черевичний, упор. М.Л. Ростока. Харків: Типографія «U2print», 2021. Вип. 3. С. 242-245.

козацького), постає пантеон національних святощів – оточених аврою самопожертви героїв, подвигів, перемог, поразок тощо. Своєю чергою, цей пантеон щільно вмонтовують у подальшу національну культуру через безнастанні відтворення у мистецтві, красному письменстві, шкільній освіті тощо, а відтак канон «історичної пам'яті» нації остаточно цементується як «правда історії».

Ліна Костенко, як завжди, влучно й гостро зазначила щодо України: «Ще один лейтмотив – рефлексії щодо брому, без якого нібито не можна читати нашу історію. Сказані колись під гарячу руку, ці слова Винниченка повторюються й тиражуються, і заганяють співвітчизників у комплекс причетності до ексклюзивних жахів нашої історії».

А яку історію можна читати без брому? І взагалі, навіщо читати історію з бромом? Історія діло давнє, вона вже минула. Дивіться трансляції засідань нашого парламенту, тут і бром не допоможе.

Та й чим, власне, наша історія гірша, ніж в інших народів? <...> Кожній нації є за що посипати собі голову попелом. Тільки не треба тим попелом запорошувати очі наступних поколінь. Ніхто з нас, нині живущих, не може нести відповідальності за давні неспокутувані гріхи. Але кожен з нас зобов'язаний їх не повторити і не примножити».

Ева Доманська, описуючи зацікавлення пам'яттю, на противагу історії, в США в другій половині 1980-х рр., вказує: «Ентузіазм щодо дискурсу пам'яті не тривав, однак, надто довго. Початок нового століття приніс із собою його критику. Швидко з'ясувалося, що за прагненнями та претензіями пам'яті щодо історії ховається багато пасток. Зокрема, пам'ять перетворилася на дискурс влади в процесі побудови історії спільнот ідентичності (проти-історії), а в функціонуванні дискурсу пам'яті дедалі більше стала важити «політична доцільність». Пам'ять піддалася процесам ідеологізації й виявилася так само диспозиційною (а може, і більше), ніж критикована нею історія. Політика пам'яті перетворилася на здійснювану новою владою політику Історії».

Однак, якщо вести мову про Україну, то в нашій державі, зважаючи на всі обставини, інтерес до пам'яті в історичному контексті лише набирає обертів, як на рівні історичних та історіографічних досліджень, так і в якості політичного інструментарію. Зокрема, в аналітичній записці «Концептуальні засади державної політики пам'яті» (2010) зазначено: «Незважаючи на уявну спонтанність та еволюційність процесів формування історичних наративів, у сучасних умовах держава, використовуючи засоби відповідної політики та управління, виступає впливовим суб'єктом формування національної пам'яті. Дану сферу діяльності органів влади у політичному та науковому дискурсі отримала усталену назву «державна політика пам'яті», яка є сукупністю офіційних репрезентацій історичного минулого, комеморативних стратегій та практик, орієнтованих на формування історичної пам'яті національної спільноти. При цьому, з огляду на незавершеність процесу націотворення в Україні та динамічні соціальні зміни, актуальним є питання визначення концептуальних засад державної політики пам'яті, а саме – цілей, пріоритетів, засобів і методів її впровадження».

В Україні в науковому дискурсі на сьогодні прийнято вживати саме англомовний варіант «memorystudies». Алла Киридон пропонує термін «студії пам'яті». В своїй праці «Гетеротопії пам'яті: Теоретико-методологічні проблеми студій пам'яті» вона подає наступний перелік відповідних термінів в кількох мовах: французькою «lieudememoire» - «обшари пам'яті»; німецькою «Erinnerungsorte» - «пам'ятні місця»; польською «ramięchistoryczna» - «історична пам'ять». В західній гуманітаристиці «попередницею» «memorystudies» була «колективна пам'ять», запропонована соціологом Морісом Альбваксом в 1920-х рр.

Стратегічними цілями шкільної історичної освіти є формування у учнів історичної свідомості та історичної пам'яті. Тому що завдяки, в тому числі, і знанням про історичне минуле своєї країни та світу загалом, відбувається й соціальна ідентифікація та самоідентифікація людини. **Комеморативні практики в шкільній історичній освіті – важлива складова освітнього процесу. Форми та зміст комеморативних практик в шкільній історичній освіті мають базуватися на принципах об'єктивності,**

толерантності, зважаючи на культурне, релігійне, етнічне розмаїття сучасного світу, формувати емпатію, розвивати емоційний інтелект, сприяти всебічному гармонійному розвитку особистості. Використання сучасних інформаційних технологій у поєднанні з творчим потенціалом кожного учня – реалії сьогодення.

Перш, ніж розглянути, які комеморативні практики є важливими в шкільній історичній освіті, варто розібратися: яка ж її роль загалом? Якщо вести мову про роль шкільної історичної освіти, то вказують на необхідність формувати за її допомогою історичну свідомість, виховання патріотизму, громадянської позиції, а також – знайомство з минулим, розвиток історичного мислення учнів. Стратегічними цілями шкільної історичної освіти є формування «історичної свідомості та історичної пам'яті учнів», оскільки завдяки, в тому числі, і знанням про історичне минуле своєю країни та світу загалом, відбувається й соціальна ідентифікація та самоідентифікація людини. Необхідною складовою історичної освіти учня школи є комеморативні практики (комплекс ритуалів, церемоній, пам'ятників), які скеровані на репрезентацію історичного нарративу, що є значущим для спільноти.

Мета, методи і підходи. Метою комеморативних практик є формування цілісного уявлення про значущі події, факти, персоналії, які мали вплив на історичний розвиток країни, суспільства, певної групи людей. Задля цього використовують різноманітні методи та підходи. Адже важливою складовою комеморацій є взаємопов'язаність змісту, який вкладено в них; і розуміння, усвідомлення змісту тими, на кого ці комеморації спрямовані. Тому вкрай важливо в шкільній історичній освіті враховувати вікові особливості учнів, а також зважати на регіональну специфіку, культурні взаємовпливи та формувати цілісне розуміння історичного процесу. Комеморативні практики мають сприяти формуванню у дитини уявлення про себе як частину соціуму, народу, приналежність до певної культурної парадигми.

Описуючи національну історію і національну пам'ять, П'єр Нора так визначив її роль у Франції з утвердженням Третьої республіки: «<...> історія перетворилась на особливий нерв соціального та політичного зв'язку». Така ж роль історії і для сучасної України. Складовою частиною державної політики пам'яті є вивчення історії задля формування громадянина, свідомої особистості. Відбувається це й через комеморативні практики. А в умовах стрімкого розвитку інформаційних технологій особливої ваги набувають можливості комеморативних практик в шкільній історичній освіті саме з використанням інформаційного простору. Як зазначає Юлія Половинчак, «використання цифрових медіа та інструментів для фіксації суспільно значимих подій минулого чи сьогодення, досліджень, представлення, популяризації історії та комеморації може бути описане як цифрова історія». Для школярів цікаво бути залученими в процес, бути активними учасниками дійства. І умови карантинної освіти наочно продемонстрували це.

Складним є питання подачі інформації про трагічні сторінки історії учнівській аудиторії. Варто виробити стратегією комеморації – процес підтримання пам'яті в часі. Цікавою є практика «каменів спотикання» (Stolpersteine). Даний проект був ініційований німецьким художником Гунтером Демнігом в 1994 р. І вже маємо приклади в Україні (Рівне, Переяслав). Такий підхід до увічнення пам'яті формує партисипативність та запобігає забуванню й формує самостійний критичний погляд на історію. Поєднання різних методів та мистецьких аспектів сприяє формуванню об'єктивного сприйняття важких та трагічних сторінок історії. Вражаючий приклад – буктрейлер Наталі Чернишенко до літературного вечора пам'яті жертв Голодомору. Також для формування гармонійно розвиненої особистості вкрай важливим застосуванням комеморативних практик в освітньому процесі є орієнтація на щасливі, приємні історичні події та факти. Наприклад, спираючись на концепцію П'єра Нора про «місця пам'яті» - виконати учнями завдання «Мої щасливі «місця пам'яті»». Або ж формувати пам'ять про знакові для суспільства події з радісним смисловим наповненням – проведення спортивних змагань, культурні заходи, відвідування пам'ятних місць, пов'язаних з науковими, культурними досягненнями (проект «Шукай! у Києві»).

Саме такий збалансований підхід у використанні комеморативних практик в шкільній історичній освіті сприятиме досягненню тактичних та стратегічних освітніх завдань.

Комеморативні практики в шкільній історичній освіті – важлива складова освітнього процесу. Форми та зміст комеморативних практик в шкільній історичній освіті мають базуватися на принципах об’єктивності, толерантності, зважаючи на культурне, релігійне, етнічне розмаїття сучасного світу, формувати емпатію, розвивати емоційний інтелект, сприяти всебічному гармонійному розвитку особистості. Використання сучасних інформаційних технологій у поєднанні з творчим потенціалом кожного учня – ось реалії сьогодення.

Тема 7. Регіональна історія в системі шкільної історичної освіти.

Методичні рекомендації до лекції:

Як вже згадувалося вище, під час розгляду теми «Шкільна історична освіта в країнах ЄС», в європейських країнах чимало уваги на уроках історії приділено вивченню регіональної історії. Під регіоном в даному випадку мають на увазі групу держав або територій в межах однієї країни, які мають спільне історико-культурне минуле (наприклад, історія дунайських країн, вплив вікінгів на історію країн Європи). Не менш важливим вивчення регіональної історії є і в школах України. Такий підхід до регіональної історії відображає зміни історіографічних пріоритетів, які відбулися протягом останніх кількох десятиліть. Глобальні формалізовані схеми історичних наративів втратили провідні позиції. Натомість на перший план висувається соціальна історія, історія повсякдення, історія поселень; «утверджується новий погляд на «місце» - не як периферію, а як на специфічний соціокультурний об’єкт» Професорка Ярослава Верменич пропонує наступне розуміння регіональної історії: «Історія – це і ланцюг подій, що минули, і їхня рефлексія в суспільній свідомості, і відповідна виховна система, і елемент самоідентифікації. Регіон – і частина країни, і географічна цілісність, і співтовариство людей з відповідним політичним ландшафтом. <...> І тоді регіональна історія постане: а) як артикульоване місцевими елітами на різних історичних етапах прагнення до локалізації (або в межах національних історій, або поза ними); б) як фіксація реальних дій, спрямованих на реалізацію цього прагнення; в) як рефлексія в суспільній свідомості щодо наслідків цих дій і г) як представлення національної історії у дещо своєрідному локалізованому вигляді або ж під кутом зору боротьби доцентрових і відцентрових тенденцій». Говорячи про регіональну історію України, дослідниця вказує на необхідність вивчення національної історії крізь призму історії її регіонів, з врахуванням різноманітних самоідентифікацій та регіональних дискурсів. Також Ярослава Верменич перераховує, що ж саме може включати в себе регіональна історія:

- «- історію певної окресленої території і розташованих на її теренах поселень (територіально-просторовий підхід);
- Історію певного територіального й інтелектуального простору дії людських співтовариств (соціологічний підхід);
- аналіз регіонального менталітету в історичній ретроспективі (аксіологічний підхід);
- просторово окреслений продукт історіографічного знання (культурно-інтелектуальний підхід);
- дослідження дискурсивних практик і локальної самосвідомості (політологічний підхід) і т.д.»⁵⁰.

Вивчення регіональної історії сприяє цілісному уявленню про культурний, політичний, економічний європейський простір.

Вивчення регіональної історії сприяє локальному самовизначенню, національному самоствердженню, подоланню «комплексу провінційності». У контексті вивчення історії України регіоналістика тісно переплетена з етнонаціональними та краєзнавчими дослідженнями. Краєзнавство інколи розглядають як різновид регіональної історії.

⁵⁰ Верменич Ярослава. Поняття «регіональна історія» як структурна модель територіальних досліджень // Регіональна історія України. Збірник наукових статей, 2008. Вип. 2. С. 9, 25, 28.

Регіональна історія – міждисциплінарна наукова і просвітницька діяльність, яка вивчає ще й сучасний стан регіону та його зв'язки по лінії «центр-регіон».

Предметне поле регіональної історії – просторово-географічна, адміністративно-територіальна, економічна, інституційно-політична, соціокультурна цілісність. А також – процеси урбанізації, людських комунікацій, соціокультурних зв'язків людських спільнот.

Сучасні дослідження в галузі регіональної історії передбачають й застосування «хорологічних (ареалогічних) підходів до вивчення соціумів». Тобто, не час, а саме простір є стрижневим вектором дослідження. Так, наприклад, вивчають специфіку ментальності, сформовану під впливом місцевих специфічних умов та зовнішніх впливів. Для вивчення регіональної історії залучають методи та дані географії, археології, антропології, етнології, лінгвістики, фольклористики, урбаністики, політології, психології. Вивчення регіональної історії має велике значення для осмислення співвідношення цілого та часткового, причин та наслідків різноманіття культурних форм, вплив географічних, біологічних, кліматичних чинників на політичний розвиток⁵¹.

При вивченні історії України в школах під поняттям «регіон» традиційно використовують історико-географічні назви: Правобережна Україна, Лівобережна Україна, Слобідська Україна, а також – Поділля, Волинь, Галичина, Бессарабія, Таврія. Також існує ще з радянських часів «прив'язка» до економічного районування: Донецько-Придніпровський, Південно-Західний, Південний економічні райони-регіони. Як зазначає кандидат педагогічних наук Олена Орлюк, «регіональна історія як комплекс навчальної інформації у середній школі – це складова змісту курсу історії України, що вивчає історію окремої території як цілісного феномена в межах адміністративно-територіального чи історико-етнографічного поділу того чи іншого періоду». Вивчення історії регіонів України має, поміж іншого, формувати повагу до історико-культурного різноманіття, розуміння важливості кожного регіону у формуванні України⁵². При вивченні всесвітньої історії в школі важливо ознайомити школярів з історією різних регіонів світу; специфікою та особливостями їх розвитку; акцентувати увагу на регіональній історії Європи у контексті історії України в різні історичні періоди; формувати комплексні та систематизовані знання з історичних, політичних, соціокультурних, демографічних, соціальних, культурно-цивілізаційних зв'язках різних регіонів світу на нашій планеті Земля.

Тема 8. Краєзнавча складова шкільної історичної освіти.

Методичні рекомендації до лекції:

В «Енциклопедії історії України» (ред. В. Смолій) терміном «краєзнавство» «традиційно називають комплексне дослідження під кутом зору історії, географії, природничих наук, етнографії та економіки народного господарства переважно силами ентузіастів і професійних науковців відносно невеликої території (регіону) – міста, села, району, області, а також етнографічної чи певної іншої території, яку населення, яке там проживає, називає своїм краєм. <...> Такі дослідження здійснюються на основі найрізноманітніших речових, писемних і мовних джерел, що належать до конкретних етапів історії краю. Специфіка історико-краєзнавчого дослідження полягає в поєднанні загальноісторичної методології з методиками деталізації та конкретизації історичних фактів. Це дає змогу з'ясувати особливості прояву в конкретних локальних регіонах основних рис та головних тенденцій історичних епох і періодів, а також тих чи інших загальних процесів і явищ, характерних для тієї чи іншої країни, складовою якої є даний край. Ці особливості проявів, як правило, пов'язані з впливами таких факторів, як – специфіка географічних умов,

⁵¹ Верменич Ярослава. Регіоналістика історична / Інститут історії України НАН України. Режим доступу:

http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Rehionalistyka_istorychna

⁵² Орлюк Олена. Поняття «регіональна історія» у контексті навчання старшокласників історії України: пошук підходів до визначення // Рідна школа. 11 листопада 2014. С. 40.

економічного розвитку та соціальних відносин, зовнішнього оточення, своєрідності місцевої культури, традицій, психології, нарешті, індивідуальних рис конкретних учасників подій»⁵³.

В «Українському педагогічному словнику» маємо визначення краєзнавства як частини освітньо-виховної роботи в школі: «КРАЄЗНАВСТВО шкільне - освітньо-виховна робота, яка полягає у всебічному вивченні на уроках і в позакласній роботі частини країни (області, району, міста тощо). Основним завданням краєзнавства є вивчення природи, населення, господарства, історії та культури рідного краю з пізнавальною, науковою, навчальною, виховною, практичною метою. Краєзнавчий матеріал на уроках допомагає розкриттю загальних закономірностей явищ, які вивчаються, підвищує інтерес і глибину розуміння навчального предмета, збагачує учнів знаннями про свій край і перспективу використання місцевих ресурсів. Краєзнавча робота учнів дає цінний матеріал для науки й народного господарства (розвідка корисних копалин, гідрологічні й фенологічні спостереження, визначення ґрунтів, рослинності тощо)⁵⁴.

У педагогічній думці України краєзнавство як невід’ємна складова шкільної освіти, почала розглядатися та практикуватися в XIX – на початку XX ст. Багато в чому тогочасні ідеї спиралися на філософсько-педагогічні погляди Григорія Сковороди, діяльність Івана Франка з популяризації краєзнавства як одного з надважливих компонентів шкільної освіти, Олександра Духновича (підручник «Народная педагогія в пользу учителей сельских»), Костянтина Ушинського (розглядав педагогічні аспекти краєзнавства, його прикладний характер у формуванні особистості), Софії Русової (у своєму конспекті лекцій «Дидактика», 1925 р. розвинула думки про те, що вивчення краєзнавства надає цілісне уявлення про історію рідного краю). Зокрема, Софія Русова значної ваги надавала екскурсіям – як вивченню життя в русі, в просторі⁵⁵.

В Україні, починаючи з 1991 р., краєзнавча освіта в системі шкільної історичної освіти базується на регіональних етнокультурних компонентах у поєднанні із загальнодержавними задля цілеспрямованої соціалізації школярів. Роль краєзнавчої освіти зростає і у зв’язку з глобалізаційними загальносвітовими процесами. У сучасному світі зростають духовні та естетичні потреби та запити людства. Інтернет-технології лише пришвидшують ці процеси. Варто наголосити, що навіть надпотужна економічно чи політично будь-яка держава не в змозі задовольнити культурні запити своїх громадян, не звертаючись до світової культурної спадщини. Але слід враховувати, що культурний обмін передбачає й дві взаємопов’язані та взаємозалежні тенденції: співробітництво й суперництво. Гостро постають проблеми акультурації, інтеграції та асиміляції в культурному просторі.

Кінець 1980-х рр – з’явився термін «культурна глобалізація». Його поява була викликана стрімкими геополітичними змінами в світі (падіння Берлінського муру, агонія СРСР), зближенням націй, розширенням культурних контактів різних народів. Культурна глобалізація позначає процес прискорення інтеграції в світову систему зв’язку та комунікацій, економічних зв’язків, формування та зростання ролі транснаціональних корпорацій та світового ринку, вплив медіа, відкритість кордонів та розвиток транспортної мережі планети. Глобалізація, в тому числі й культурна – одна з найяскравіших рис сучасного розвитку людства. Що позначилося й на тематиці та соціальному змісті мистецтва, науки, виховання, освіти. Часто йде мова про негативний вплив глобалізації на культуру, зокрема національну. Але разом з тим, саме глобалізація відкриває можливості для різних культур ставати більш відомими, вийти за територіальні та етнічні межі свого побутування. Віртуалізація культури

⁵³ Кот Сергій. Краєзнавство та краєзнавство історичне / Енциклопедія історії України. Т. 5. Гол. ред. кол. В.Смолій. Режим доступу: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Kraeznavstvo_Istoriche

⁵⁴ Гончаренко Семен. Український педагогічний словник. К.: Либідь, 1997. С. 179. Режим доступу: <https://lib.iitta.gov.ua/106820/1/%D0%93%D0%BE%D0%BD%D1%87%D0%B0%D1%80%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE.%20%D0%9F%D0%B5%D0%B4%D0%B0%D0%B3%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%B9%20%D1%81%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D0%BA%20%28%29.pdf>

⁵⁵ Бугрій В.С. Шкільне краєзнавство в Україні (друга половина XX – початок XXI ст). Монографія. Суми: Видавництво «МакДен», 2011. С. 9-12.

(віртуальні музеї, подорожі, виставки, концерти тощо), особливо в умовах пандемії. Продемонстрували неймовірні можливості доступу до світової культурної спадщини та можливість ознайомитися з найкращими зразками світової художньої культури, де б вони не знаходилися⁵⁶.

Форми краєзнавчої роботи в школі: екскурсія, історико-краєзнавчий гурток, туристичний похід, естафета («передбачає вивчення певного району, області, краю чи всієї країни не однією групою, а кількома, які на певних відрізках маршруту змінюють одна одну. Завчасно трасу подорожі поділяють на ділянки. Пройшовши свою ділянку і виконавши поставлені перед нею завдання, група передає естафету наступній і т.д. На районному чи обласному зльоті всі матеріали естафети узагальнюються і підбиваються підсумки»), експедиції (передбачають проведення певних наукових досліджень)⁵⁷.

Краєзнавчий компонент в шкільній історичній освіті не лише сприяє пробудженню інтересу до історії рідного краю, а й покращенню знань з географії, мистецтва, естетики, біографістики, економіки, екології, літератури, архітектури, покращує фізичний та психо-емоційний розвиток.

Тема 9. Взаємозв'язок історичної та громадянської освіти.

Методичні рекомендації до лекції:

Для чого взагалі потрібна громадянська освіта, і не лише в школі, а й в дорослому житті? Насамперед, громадянська освіта вчить людину розумінню того, як функціонує суспільство, а також – визначати своє місце та роль в цьому суспільстві, методи та інструменти втілення бажаних суспільних змін. **Тобто, громадянська освіта вчить людину бути активним громадянином та особистістю в тому середовищі, в якому вона проживає. І не просто бути громадянином чи активною особистістю, а почуватися комфортно та ефективно взаємодіяти з іншими членами своєї громади.** Ці знання мають набуватися з дитинства. Наприклад, чи багато школярів знають, як функціонують органи місцевого самоврядування, хто з чиновників за яку ділянку забезпечення повноцінної життєдіяльності міста або села несе відповідальність і як саме (чистота вулиць, рух громадського транспорту, наявність та доступність стадіону в мікрорайоні і т.ін.)? Також важливо знати про власні права та обов'язки й вміти їх відстоювати цивілізованим шляхом, залучатися до суспільних та політичних процесів в державі.

Компонентами громадянської освіти є: медійна, фінансова, юридична грамотність, критичне мислення. А вивчення історії, зокрема, з акцентом на специфіці та особливостях громадянських прав в різні історичні періоди та в різних країнах, дозволить зрозуміти специфіку цих прав, обов'язків та свобод в сучасному світі, відстежити їхні взаємозв'язки та взаємозалежності. Також на уроках історії школярі отримують ази знань та розуміння культурного та духовного розвитку людства, правові аспекти діяльності суспільства.

27 квітня 1999 р. – Указ Президента України № 456 «Про заходи щодо розвитку духовності, захисту моралі та формування здорового способу життя громадян»

15 вересня 1999 р. – Постанова Кабінету Міністрів України № 1697 Про затвердження Національної програми патріотичного виховання населення, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства

2000 р. – як освітній предмет, громадянська освіта з'явилася в Україні. Саме на основі вищезгаданих документів формувалася перша концепція громадянської освіти в Україні. До цього часу у школах в рамках вивчення історії в старших класах викладали основи правознавства, але зазвичай вони мали суто формальний характер (з власного досвіду навчання в школі в ці роки). У подальшому розвиток концепцій та підходів в громадянській освіті спирався не лише на державні, але й на різноманітні громадські та міжнародні фінансові

⁵⁶ Детальніше див.: Сморгевська Оксана. Навчально-методичний комплекс з предмету «Художня культура в середній школі» для бакалаврів денної форми навчання. К.: ДЦ «КОМПРИНТ», 2021. 46 с.

⁵⁷ Бугрій В.С. Шкільне краєзнавство в Україні (друга половина ХХ – початок ХХІ ст). Монографія. Суми: Видавництво «МакДен», 2011. С. 95-96.

проекти. Фінансовими донорами в різні роки були: Демократична освіта - українсько-канадський проект Університету Квінз, Онтаріо; Українська мережа громадянської освіти – UCEN; програма «Освіта для демократії в Україні» (складова Трансатлантичної програми підтримки громадянського суспільства в Україні). Ці проекти лягли в основу створення курсу «Громадянська освіта» та програм неформальної освіти та освіти для дорослих. Але на цьому етапі «Громадянська освіта» ще не стала обов'язковим освітнім компонентом. Відповідні програми й навчальні посібники були рекомендовані для факультативного вивчення. Натомість акцент було зроблено на національно-патріотичному вихованні. Були на початку 2000-х рр. й інші освітні ініціативи. Наприклад, у школах викладалося «Краєзнавство», де були присутні елементи громадянської освіти. Також можна згадати експериментальний проект «Основи громадянської освіти» (дві частини – економічна та політична); курс «Ми - громадяни» для учнів 9 (10) класів середніх загальноосвітніх навчальних закладів.

2005-2009 рр. – підготовано посібник «Громадянська освіта: основи демократії для учнів 11(12) класів»; підручник для студентів педагогічних спеціальностей «Громадянська освіта: основи демократії та методика його навчання». Однак громадянська освіта в школах і надалі не мала очікуваних результатів⁵⁸.

З початком реформи НУШ (2018 р.) змінюються підходи до викладання громадянської освіти в школах. Громадянські компетентності є окремими складовими НУШ: «Що таке громадянська компетентність? Громадянську компетентність відносять здебільшого до психологічної категорії та визначають - як здатність захищати та піклуватися про права, інтереси та потреби людини і громадянина держави й суспільства. Тут також згадують: рівень навичок і здібностей, завдяки яким реалізується суспільна та громадянська активність комплекс знань, умінь, навичок, якостей та практичного досвіду громадянської діяльності, викликаних орієнтацією людини на реалізацію громадянських цінностей»⁵⁹.

2018-2019 рр. – для учнів 10-х класів предмет «Громадянська освіта» почали викладати дві години на тиждень. Створені нові методичні матеріали; розпочалася підготовка вчителів. Використовувався інтерактивний підхід для формування у школярів корисних громадянських звичок (сортування сміття, інформаційна гігієна, громадський активізм).

У 2022-2023 навчальному році учні 5-х класів почнуть вивчати інтегрований курс «Вступ до історії України та громадянської освіти».

Також необхідно ознайомитися з Концепцією розвитку громадянської освіти в Україні (2020 р.)⁶⁰.

Тема 10. Історія України в літературі та мистецтві.

Методичні рекомендації до лекції:

Вивчення історії України в школі набуває зовсім іншого звучання, якщо комбінувати його з творами літератури та мистецтва. Адже школярам важко не розгубитися серед імен, століть, подій та явищ. Наприклад, який мистецький стиль був панівним в період життя й діяльності Богдана Хмельницького? Або що відбувалося на теренах України в роки Реформації? Які історичні сюжети лягли в основу багатьох українських народних казок, легенд та міфів? Які особливості історико-культурного розвитку ми можемо вивчити на прикладах народної художньої культури? Відповіді на ці та інші питання можна знайти, вивчаючи історію України інтегровано з курсами літератури та мистецтва. У 2018 р. вийшов друком посібник «Інтегровані уроки. Українська література, історія України, мистецтво» (Галина Чирко, Ірина Неділя, Любов Прокопенко). Посібник призначений для вчителів

⁵⁸ Казанжи Зоя. Громадянська освіта – це про компетенції, які допомагають будувати успішну країну. 16 лютого 2021 р. / Українська правда. Спецпроект «Громадянська освіта». Режим доступу:

<https://life.pravda.com.ua/projects/hromadianska-osvita/2021/02/16/243780/>

⁵⁹ Навчаючи навчаюсь — громадянська компетентність вчителя та учня / Педрада. Портал освітян України.

Режим доступу: <https://www.pedrada.com.ua/article/1251-navchayuchi-navchayus-gromadyanska-kompetentnstvchitelya-ta-uchnyu>

Повне або часткове копіювання будь-яких матеріалів сайту, цитування, публікація їх анотованих оглядів допускаються лише з письмового дозволу редакції сайту

⁶⁰ Концепція розвитку громадянської освіти в Україні. Режим доступу:

https://www.pedrada.com.ua/files/articles/1251/Kontseptsia_hromadianskoi_osvity_2020_Pedrada.pdf

гуманітарного блоку та методистів. У підручнику представлені 12 тем: літописи й літописні оповіді (5-й клас); пісні літературного походження, стрілецькі пісні (6-й клас); Володимир Рутківський «Джури козака Швайки» (6-й клас); Іван Франко «Захар Беркут» (7-й клас); Григорій Тютюнник «Климко» (7-й клас); ми-українці; Олег Ольжич – український національний герой (7-й клас); Олена Теліга – жінка нескореної долі (7-й клас); усна народна творчість (9-й клас); Олександр Довженко (8-й клас); Тарас Шевченко. Рання творчість (9-й клас); Тарас Шевченко «Кавказ» (9-й клас). Підручник сформований блоками: літературний, історичний, мистецький. Наприклад, під час вивчення Першої світової війни (історичний блок) паралельно вивчають пісні січових стрільців та пісні літературного походження (літературний та мистецький блоки)⁶¹.

Також можна рекомендувати вивчати художню літературу крізь призму історії України. Для цього пропонуємо звернутися до творчості Юрія Андруховича, зокрема, його романів «Рекреації», «Московіада», «Таємниця» та «Армійських оповідань». Зазначені твори Юрія Андруховича – специфічне джерело до вивчення новітньої історії України. Особливого звучання вони набули в умовах гібридної війни, вагомою складовою якої є війна інформаційна, світоглядна боротьба за умонастрої людей. Показово, що значна кількість цитат з них, написаних переважно на початку 1990-х рр. у гротескній, карнавальній манері, відображає сьогодення, що ще раз підтверджує пророчу матрицю постмодерної літератури. Методологія вивчення цих літературних творів як джерела до вивчення історії ґрунтується, насамперед, на методах деконструкції та інтертекстуальності, що дозволяє найбільш всебічно розглянути літературний твір як історичне джерело. Зокрема, у прозових текстах Юрія Андруховича можна почерпнути значний масив інформації щодо умонастроїв, світоглядних пертурбацій, які вирували в українському суспільстві в роки доживання СРСР та перші роки державної незалежності України. Згадаймо Арістотелеве, що історик описує те чи інше таким, яким воно було, а поет – таким, яким воно могло б бути. У випадку з першими прозовими творами Юрія Андруховича бачимо в цих текстах і історика, і поета. Тобто для прочитання їх як джерела інформації до вивчення історії повсякденності найкраще підходить метод деконструкції. Такий підхід дозволить вивести на поверхню алюзії, підтексти, завуальовані конфлікти, замовчування тощо. Важливим у прочитанні прозових творів Юрія Андруховича як історичного джерела є інтертекстуальність. Тобто, за Жаком Деріда, це «різновид ретельного прочитання, що видобуває текстуальні та наповнені значенням асоціації, які утворюють текст»; «інтертекстуальне прочитання – це дослідження глибоко контексту будь-якого акту текстуальності і йде кількома різними стежками асоціацій, що є фактично головним змістом тексту». Якщо вести мову про спадкоємність в українській культурі та, зокрема, в літературі, то у текстах Юрія Андруховича вбачаємо нерозривний зв'язок із бароковим розмаїттям й буянням фарб, емоцій, фантазій; з «котляревщиною» в сенсі бурлескно-балаганному; з Павлом Тичиною як тонким ліриком, одним зі стовпів пригніченої української поезії в роки панування соцреалізму; з новим прочитанням Тараса Шевченка як живої людини, а не як забронзовілого ідола; з розстріляним відродженням 1920–1930-х рр. І тут же – іронія, сатира, гомеричний регіт над заскорузлістю Системи (СРСР), абсурдністю її ідеологічних кліше, але й бездоганним вмінням залякати людину, довести до суїцидальних настроїв, зламати її дух й бажання мислити, а не жити під пресом, не виділятися із сірої маси, бути як всі, як потрібно. Як писав сам митець про цей період свого життя, який припав на карколомні суспільно-політичні зміни:

Це – спроба написати вірш про нас,
І про нашу учту, молоду і п'яну.
Яке вино, яку хмільну оману
Вливав у юні горла щедрий час!
Ми так жили, немов співали джаз.
Хоча не джаз, а камерні концерти

⁶¹ Чирко Галина, Неділя Ірина, Прокопенко Любов. Інтегровані уроки. Українська література, історія України. мистецтво. Бібліотека шкільного світу, 2018. 152 с.

Зривали нас, і ми йшли в снігах
 На гору, де ліси росли і птах
 Кричав про щось таємне і відверте,
 І від любові можна було вмерти.
 Чи хто за нами йшов по тих слідах? («Елегія
 післяноворічного ранку», уривок).

Під час строкової служби в лавах радянської армії вчорашній студент написав у 1984 р. цикл оповідань, в яких лаконічно виклав свої переживання та проживання цього досвіду. Саморобна збірка із семи оповідань, об'єднаних назвою «Фотографії в нагрудних кишенях», з грудня 1984 р. пішла гуляти в середовищі тих, кого невдовзі назвуть «вісімдесятниками» і «постмодерністами». А вже в 1989–му р. «перебудова зайшла настільки далеко», що у харківському журналі «Прапор» («Березіль») їх опублікували під назвою «Зліва, де серце». Як дивувався сам автор, оповідання фактично оминули цензура й серйозні правки. І, нарешті, у 2008 р. друком вийшла нова, «своєрідна реактивація тих оповідань у покращеній версії». Вони вже мають гучну назву «Як ми вбили Пятраса. П'ять оповідань про кисневий голод». Окремі оповідання виходили і в перекладах, зокрема, у німецькомовній антології сучасної української прози (упорядкувала Анна–Гая Горбач) є оповідання «Зліва, де серце». «Армійські оповідання» без прикрас, без героїчного пафосу показують будні строкової служби з точки зору самого строковика. В оповіданні «Зима і сні вартового» – щемна безвихідь солдата–строковика, який потрапив у чужий і вороже налаштований до нього світ армії, а ще ж «вчора завкафедрою доводив тобі, що Гете універсальніший від Шіллера». Автор, лаконічними висловами описуючи сіру армійську буденність, увівши жаргонізми, русизми, просторіччя, увірвався в український літературний простір на гребні «нової літературної хвилі». Тонка іронія, якою пронизані «армійські оповідання», викриває увесь недолугий, зашкарублий, жорсткий і навіть жорстокий світ казарми з його чіткою ієрархією, з «дедовщиною», міжнаціональними сутичками, ідеологічними «заскоками», проблемою алкоголізму серед сержантів і офіцерів, «афганським синдромом», використанням солдатів для будівництва генеральських дач й багато чого іншого, на що була хвора армія агонізуючої радянської імперії. Служба в радянській армії принесла багато «відкриттів» для героя оповідань: «моя голова має ідеальну кулясту форму – я дізнався про це щойно тут, після того, як мене підстригли і поголили. Ще я дізнався тут про те, що підлогу слід мити з милом – навіть коли вона чиста». Відгомін «армійських оповідань» знаходимо в романі «Таємниця», який вийшов друком 2007 р. У ньому автор, згадуючи службу в армії, вже значно глибше занурюється в розмірковування, чому армія Системи (СРСР) стала саме такою, з пануванням жорстоких законів, покликаних принизити людину, зламати її і фізично, й морально, такою, де все спиралося на дві ієрархії: «Статутна ієрархія полягала у званнях і посадах. Нестатутна – у відслуженому часі. Статутна панувала зовні, нестатутна всередині». Як вказано в романі «Таємниця», пізньорадянська «армія давала ідеальну можливість вивільнення всього наймерзеннішого <...> Піраміда зла вивершувалась яким–небудь товаришем Андроповим у захмарному Кремлі. Якимось таким злим чаклуном–гебістом». Юрій Андрухович припускає, що армія в Росії була побудована подібно до структури взаємин «на зоні» (в'язниці). І це цілком природно для Системи, де людська гідність, життя людини нічого не варті. Складними в лавах радянської армії були й міжетнічні відносини. До цієї проблеми Юрій Андрухович не раз, крім «армійських оповідань», звертається і в романі «Таємниця». Цілком природно, що, опинившись далеко від дому, люди групуються за якоюсь спільною ознакою. В даному випадку такою ознакою була національність. Згадаймо, що однією з вимог, яку висували активісти Революції на граніті, була служба в армії вдома, не за межами УРСР. І справа не лише у можливості потрапити в Афганістан для виконання «інтернаціонального долга» (рос.). Вже активізувалися «гарячі точки» на території самого СРСР: Нагірний Карабах, Ферганська долина, Чечено–Інгушетія... Як написав Юрій Андрухович, «мені дико поталанило, і я не потрапив ані до Афгану, ані до будь–якої іншої гарячої країни. <...> За мірками тодішньої імперії я служив фактично вдома – перші півроку за якихось лише 150 кілометрів від свого міста, потім – за якихось лише 250 чи максимум 300 <...> Але в той же

час я став свідком аж трьох смертей, розумієш? Протягом нецілих 18 місяців у цілком мирних, не позначених жодною екстремальністю умовах!». Кожна з цих смертей мала свою причину: хвороба, нещасний випадок, самогубство. В оповіданні «Як ми вбили Пятраса» йдеться про «нещасний випадок». Скупими реченнями автор передав увесь драматизм смерті «рядового Камінскіса Пятраса Домініковича, 1964 року народження, литовця, члена ВЛКСМ, освіта середня». За фасадом словесного лаконізму бачимо всю глибину халатності й безвідповідальності, цього спрута, який оповив і вріс в армійський організм, спричиняючи його розклад. Продовжуючи тему в «Таємниці», автор розповідає про ще один трагічний випадок – смерть солдата від занедбаного менінгіту. Докладніше про це йдеться у фільмі режисера Андрія Дончика «Кисневий голод», сценарій до якого написав Юрій Андрухович. Яскравою лінією крізь «армійські оповідання» та роман «Таємниця» проходить тема «Афгану». Цю незрозумілу людям війну у якійсь далекій суворій країні радянська пропаганда подавала як «інтернаціональний долг» (рос.), який чомусь повинні сплачувати українські (загалом радянські) солдати строкової служби. Як не старалася пропагандистська машина, але в кожній сім'ї, де був 18-річний хлопець, матері з острахом чекали повістки до военкомату, бо «відомо було, що наші солдати повертаються звідти мертвими <...> А тим, котрі поверталися живими, досить часто лишалося заздрити мертвим». В оповіданні «Королівські лови» бачимо будні військової частини, якою командує підполковник–афганець. Вся служба в частині – це дотягнути до кінця свою лямку й не збожеволіти від безглуздість виконуваних наказів. Начальник штабу з Афгану «привіз не лише засмагу, а й дві підполковницькі зірки, бойовий орден, легку контузію і якийсь такий спраглий полиск очей» – загалом талановитий військовий. Але, опинившись в армійському болоті, поступово деградує, перетворюючись на зневіреного алкоголіка. У Радянському Союзі тема психологічної адаптації воїнів–афганців ніколи не піднімалася в суспільстві, її нібито й не існувало. Кожна сім'я, зіштовхнувшись з нею, опинялася наодинці з усіма наслідками морально–психологічних змін в житті людини, яка пройшла «Афган». Ці проблеми актуалізувалися в сьогоденні, у зв'язку з іншою війною, вже на теренах України. У романі «Рекреації» автор «зобразив перетворення антиколоніального типу культури у постколоніальній дійсності». Допитливий читач намагається (і небезуспішно) в героях твору вгадати реальних людей. Роман вийшов друком у журналі «Сучасність» в січні 1992 р. Це був перший випуск цього еміграційного журналу в Україні. Щойно відбувся грудневий референдум 1991 р. Журнал починався зверненням Президента України Леоніда Кравчука та інтерв'ю зі Збігневом Бжезінським. У суспільстві, яке вже оговталось від серпневих подій 1991 р., панував піднесений настрій, відчуття запаморочення від свободи й очікування карколомних позитивних змін. І тут – така провокація, як «Рекреації». Твір викликав бурхливі дискусії в літературознавчих колах та набув шаленої популярності у читачів. Оцінки коливалися від захоплення до різких звинувачень у знуванні над мовою, історією, культурою України, спотворенні ролі творчої особистості в житті суспільства тощо. Однак саме цей роман, на мій погляд, чудово відображає умонастрої українського суспільства на зламі 1980–1990-х рр. Знаходимо в творі й історичні екскурси в гротескному зображенні (алюзії на австро–угорську культурно–історичну псевдоностальгію), і професійних «патріотів», і постколоніальні комплекси, і формування нових соціальних прошарків, й пошуки власного національного «я», своєї відмінності та окремішності у вирі карколомних світоглядних змін... І все це – на тлі свята, карнавалу, фестивалю, суцільного балагану, який закрутив героїв роману, розкидавши їх у різні непередбачувані випробування та ситуації. В українській постмодерній літературі виокремлюють дві матриці: пророчу та ігрову. Ігрову прочитуємо явно. Щодо пророчої, то в умовах гібридної війни, бачимо в прозі Юрія Андруховича і її. Зокрема, в назві роману «Московіада». У дослідників є кілька версій тлумачення цієї назви: від пародій на «Іліада», «Енеїда», «Лусіада» до уявлення Москви як ад (рос.), тобто пекло, московське пекло. Юрій Андрухович, називаючи СРСР «Імперією», пророкував їй загибель «під ударами пияків», які «вийдуть на Красну площу і, вимагаючи пива, рушать на Кремль. По них стрілятимуть, але кулі відбиватимуться від їхніх проспиртованих непробивних грудей. Вони зметуть усе». Натякаючи на антиалкогольну кампанію часів «перестройки», автор вустами головного героя

розмірковує про долю Імперії: «Імперії слід було вчасно подбати про своїх пияків. Не воювати з вітряками лібералізмів чи націоналізмів, не полювати на відьму релігійності чи на привида правозахисництва, а єдине – подбати про своїх вірних пияків. Щоб вони завше мали чим залитися. Щоб вони любили своїх потворних жінок. Щоб вони відтворювали собі подібних дітей. І все. Але імперія зрадила своїх пияків. І прирекла себе на розпад». У пам'яті багатьох людей ще живі спогади про велелюдні черги за спиртними напоями, які до того ж продавали лише в певні години. Черги в роки горбачовської перебудови (й не тільки в цей період) були за всім, але саме дефіцит алкоголю дуже боляче вдарив і по економіці СРСР, і по умонастроях людей. Гуртожиток (семиповерховий лабіринт «посеред жажної столиці, у загниваючому серці напівіснуючої імперії»), в якому жив український поет Отто фон Ф., головний герой «Московіади», чимось нагадує багатонаціональний СРСР незадовго до розпаду: у Отто фон Ф. стіни кімнати завішані зображеннями козаків й діячів ЗУНР; сусід–узбек на повну гучність слухає «духмяну орієнтальну музику «адин палка два струна»; сусід–єврей «повернувся з виправи по крамницях, укотре накупивши, скажімо, «калготок», для своєї незліченної ветхозавітної родини з Біробіджана, для всіх колін її». А «хтось із чеченів <...> відмагуляв учора в ліфті спорторга Яшу», тоді як «російський поет Єжевкін <...> вчора мав уп'яте виступ на телебаченні, в якому дев'ять разів ужив слово «ДУХОВНОСТЬ», вісім разів витирав тильним боком долоні похмільний піт з чола» і т.ін. А наш герой, «проклинаючи незлостиво нещасну нашу історію, дружбу народів і союзний договір 22–го року», розпочинає свій примарно–реалістичний шлях Московією, попутно потрапляючи в різноманітні халепи, з яких сьак–так виплутується, ще й розмовляє з «королем» України Олельком Другим (Довгоруким–Рюриковичем)». Тут бачимо натяк на спроби монархічного руху, які мали місце на зламі 80–90–х рр. ХХ ст., та поступово зійшли нанівець, так й не оформившись у щось конкретне. Проходить крізь роман й тема української діаспори, її діяльності на зламі 1980–1990–х рр. Один з персонажів роману, Кирило, підтримуваний українською діаспорою, планує організувати випуск україномовної газети в Москві. Й тут же – наскрізна тема імперських амбіцій Росії та прагнення українців до самостійної, окремішньої України: «ця країна [СРСР, РФ – О. С.] має здатність рости на захід, поглинаючи маленькі народи, їхні мови, звичаї, пиво, поглинаючи також великі народи, руйнуючи їхні каплиці й кав'ярні <...> Тому я за повне й остаточне відокремлення України від Росії!». Ця цитата – уривок з розлогої промови, яку виголосив Отто фон Ф. у пивбарі на Фонвізіна і яку слухали учасники масової п'ятки: його друзі–поети з різних союзних республік, демократ–імперець, інвалід з гармошкою, крішнаїт, православний священник, місцеві шкуродери, стара німецька спекулянтка... Розмірковує герой роману й над проблемою зросійщення українців та втратою європейськості: «<...> за останні триста років ми досить уподібнилися до цих суворих північан <...> Вочевидь, природне бажання наших предків якомога швидше випнутися у великороси призвело до певних пристосуванчих мутацій <...> Останні сімдесят років зробили цей процес необоротним <...> на сьогодні вся наша європейскість, здається, полягається в тому, що ми вживаємо сало <...> тепер будь–який тутешній шовінюга має всі підстави сказати: «Да ми єдиний народ! Ми ведь даже внешне нічем не отличаємся!» І слабкими будуть мої аргументи про Пилипа Орлика й козацьке бароко. Або про Веделя і завітчаний барвінком меч». Можна ще чимало знайти в художньому творі «Московіада» вже історичних алюзій: це і пацюки в підземеллях московського метро (люди середнього й старшого віку можуть пригадати чутки про велетенських щурів–людоджерів, які буцімто бігали московською «підземкою» на початку 1990–х рр.); і вербування агентами КДБ представників творчої інтелігенції; й численні з'їзди численних партій, створених вчорашніми комсомольськими активістами; і засідання ЦК Політбюро СРСР («зборище»). І як вражають своїм цинізмом слова одного з виступаючих на такому засіданні, де йдеться про розпад імперії: «Історія нас із вами – це історія безжальної хірургії <...> Ми подаруємо всім їхню, вибачте на слові, омріяну незалежність. Ми навчимо їх перемагати у референдумах. Бо референдум – це ідеальний спосіб маніпулювати людьми, залишаючи в них ілюзію, нібито вони самі вирішують свою долю. Ми навчимо їх любові до Держави. А це означає – до насильства, обманів і хабарів. Ми дамо їм повну свободу заганяти себе у прірву. Отже, повна, даруйте, незалежність для республік <...>. Велика ентропійна

хвиля, що розірвала Велику Імперію, рознесе вщент і незалежні, перепрошую, державки. Усе це виглядатиме надто карикатурно: ці призначені нами президенти, ці закуплені нами парламенти <...> Ці прикордонні конфлікти шиїтів із сунітами, католиків з кришнаїтами, а православних із дзен–буддистами. Ці героїчні спроби західних банкірів навчити божевільних свободі. Ці голодні міжусобиці, бунти і страйки. Ця індустрія церков і борделів. Великий непотріб указів, конституцій та декларацій. І тотальний смітник, ні, багато незалежних смітників на чолі з недолугими маріонетками. Ось – наша програма дій. Дедалі частіше й частіше озиратимуться народи назад. І бачитимуть у своїх обманутих візіях Велику державу – космічну, вогнисту, широку, тисячолітню. Дедалі гірше і гірше виглядатиме у порівнянні з нею ота, дозвольте, незалежність». Щодо Аляски, то «ми завжди готові стати на захист тамтешнього російськомовного населення», а «Польщу ми зробимо полігоном від моря до моря, а Фінляндію заллемо горілкою <...> У Францію ми переїдемо жити <...> [французів] депортуємо в пустелю Гобі», територію Ізраїлю буде засаджено кавунами і редькою. Дуже знайомі плани, чи не так? Та, зрештою, герой роману повертається у свою країну, яка «нічим не захищена від Сходу, навіть горами». Отже, в своїх ранніх прозових творах і романі «Таємниця» Юрій Андрухович, попри, на перший погляд, різноманітність сюжетних ліній й тем, пише про одне й те саме – про Україну, її людей, їхні прагнення до власного місця на карті світу, зокрема, Європи, про проблеми, з цим пов'язані. Розглядати сучасну українську літературу (укрсучліт) можна не тільки як художню творчість, а й як історичне джерело, покликане допомогти історикау заповнити лакуни з вивчення історії повсякденності 20– 30 літньої давнини. Хронологічно це зовсім мало, але з точки зору насиченості подіями, змінами різного гатунку, геополітичними зсувами та змінами тощо – ціла епоха. І вона вже вимагає всебічного й неупередженого аналізу крізь призму різноманітних джерел, і таких специфічних, як творчість письменників–постмодерністів⁶².

Також тематика історії України представлена в кінофільмах: «ТойХтоПройшовКрізьВогонь», «Хайтарма», «Поводир», «Жива», «Ціна правди» та ін. Хороший проект для вивчення історії України крізь призму життя її людей – *Ukrainer*⁶³.

Тема 11. Історія культури в системі шкільної історичної освіти⁶⁴.

Методичні рекомендації до лекції:

На початку вивчення теми варто нагадати, що вивчає історія культури.

Історія культури вивчає духовні та матеріальні надбання людства протягом його становлення та розвитку. Історія культури – це соціальна пам'ять людства. Світовий культурний процес – це історія культури різних народів. Це – як океан, який живиться водами тисячі річок. Звідси впливає основне завдання історії культури – визначити логічні зв'язки світового культурного розвитку крізь призму розвитку національних культур. І тут переплелися інтереси різних наукових сфер: антропології, археології, етнології, соціології, філософії, психології, мистецтвознавства, філології...

В системі шкільної історичної освіти вивчення історії культури «вплетене» в різні навчальні дисципліни. Так чи інакше різні аспекти історії культури вивчають ще з першого класу, наприклад, на уроках «Я досліджую світ». Якщо вести мову про історію, то безпосередньо історія культури, на жаль, залишається на периферії історичного пізнання, попри актуальність та важливість у формування всебічно розвиненої особистості. Тому важливо на уроках історії не залишати питання культурного розвитку для самостійного опрацювання чи взагалі ігнорувати, а органічно вплітати їх у вивчення інших історичних аспектів. Наприклад, вивчаючи історію різних країн в різні історичні періоди, можна згадати про культурні регіони світу та особливості їхнього культурного розвитку.

⁶² Детальніше див.: Сморжевська Оксана. Постмодерна проза як історичне джерело (на прикладі «Армійських оповідань» Юрія Андруховича та його романів «Рекреації», «Московіяда» і «Таємниця») // Гілея, 2016. Вип. 112. С. 77-81.

⁶³Ukrainer. Режим доступу: <https://ukrainer.net/>

⁶⁴ Стрижем даної теми стали матеріали, підготовані мною до вивчення курсу «Художня культура в середній школі» (К.: ЦП «КОМПРИНТ», 2021, 46 с.).

Згідно визначення ЮНЕСКО, є наступні культурні регіони світу:

- Європейський;
- Африканський;
- Американський;
- Далекосхідний;
- Індійський;
- Арабо-мусульманський.

При знайомстві з характерними рисами та особливостями кожного з вищезазначених регіонів, варто для початку окреслити географічні межі їх поширення та історичні умови формування та розвитку. Наприклад, акцентувати увагу на розумінні «Європи» в різні історичні періоди: Європа як персонаж «Іліади» Гомера або ж ототожнення Європи з християнством в часи Середньовіччя, на противагу арабо-мусульманському сходу, чи Європа як синонім західної цивілізації в Нові часи тощо. Тоді як культурну самобутність далекосхідного культурного регіону добре розглянути через ознайомлення з китайськими та японськими духовними традиціями, присмаченими елементами індійської культури. Із сучасних жанрів художньої культури чи не найбільшу популярність отримала мультиплікація аніме. Жанр зародився в Японії на початку ХХ ст. Японські кінорежисери експериментували з технікою мультиплікації. Перші аніме тривали 1-5 хвилин; робилися художниками-одинаками. Характерною рисою перших аніме була наявність лише чотирьох пальців у героїв цих фільмів. Це – запозичена американська традиція. Вважалося, що так легше малювати персонажів й виглядають вони краще. Перший японський анімаційний фільм (1917 р.) – «Новий альбом нарисів» («Декобоко Шін Гате») Декотена Шімокави. Фільм був намальований крейдою на чорній дошці й знятий на плівку. Засновник традицій сучасного аніме, вже після Другої світової війни – Тедзука Осаму («бог аніме і манги»). 1980-ті – «золотий вік» аніме і манги (японських коміксів), з характерними великими очима персонажів. На сьогодні аніме – унікальний мистецький жанр, що розрахований, насамперед, на тінейджерську аудиторію. Арабо-мусульманський культурний регіон – симбіоз ісламу та арабської мови з елементами домусульманських традицій. На сьогодні іслам поширений в 120 країнах, переважно Північної Африки та Азії. Вплив ісламу позначився на тому, що пластичне мистецтво практично не характерне цьому типу культури. Тоді як мистецтво каліграфії набуло небаченого рівня розвитку та глибинних філософських смислів. Так само, як арабеска – унікальне явище арабо-мусульманської культури. Це – складний орнамент, в якому тісно переплелися мистецтво каліграфії та точних математичних розрахунків. Африканський культурний регіон має культурний поділ на Північну та Тропічну Африку. Північна африканська культурна традиція асоціюється є давньоєгипетською цивілізацією. На більш пізніх історичних етапах на формування та розвиток цієї культурної традиції мав іслам. Тропічна африканська культурна традиція добре може бути проілюстрована на прикладі ритуальних масок та місцевих релігійних традицій, зокрема – музично-танцювальній магії. Художня культура американського культурного регіону – це, насамперед, культурні традиції доколумбової Америки (майя, ацтеки, інки). На прикладі архітектурної спадщини та мистецтва можна ознайомитися з характерними рисами даної культурної традиції, що увібрала в себе різноманітні родо-племінні культури, шаманські практики, тотемістичні уявлення. Також для художньої культури доколумбової Америки характерний високий рівень розвитку ювелірного мистецтва, оздоблення виробів з пір'я птахів (головні убори вождів та знатних воїнів), багата музична культура, унікальна кераміка. Окремо варто розповісти про архітектуру, скульптуру й живопис Латинської Америки. На прикладі поєднання традицій європейського бароко та етнічних традицій аборигенів постало мистецтво колоніальної епохи ХVI-ХVIII ст. Чи національно-патріотичні ідеї, що в ХХ ст. набули в країнах Латинської Америки популярності, та спричинили розквіт самобутніх мексиканської та бразильської мистецьких шкіл. Або унікальний стиль Фріди Кало, що вже став культурним брендом Мексики, відомим в усьому світі. Неокласичні риси притаманні культурній традиції Північної Америки. Зокрема, це яскраво видно в архітектурі США (Капітолій, що нагадує давньоримську велич). Неоготика Північної Америки – це стиль будівництва храмів, університетів та приватних садиб

(Прінстонський університет). У Канаді розквітнув мистецький талант графіка Якова Гніздовського, живописця-монументаліста Михайла Дмитренка.

Індійський культурний регіон – це культура Індії, де проживає численна кількість народів, що розмовляють близько 900 мовами та діалектами. Індія – країна походження індуїзму та буддизму. На художню культуру індійського культурного регіону суттєво впливають місцеві фольклорні традиції та релігійно-світоглядні погляди. Наприклад, комплекс індуїстських храмів Кхаджурахо (XI ст.), присвячений Шиві, першопочатково мав 85 храмових споруд (нині - 22). Стіни прикрашають 646 зовнішніх і 226 внутрішніх скульптур. Храмовий комплекс є об'єктом світової спадщини ЮНЕСКО. Розквіт індійської мініатюри пов'язаний з епохою Великих Моголів. Вторгнення західноєвропейських цивілізаційних традицій у XVIII ст. завершили розвиток культурної традиції Великих Моголів, яка поєднувала індійські й мусульманські традиції. Особливо знамениті на сьогодні індійські вироби з дорогоцінних порід дерев, багато інкрустовані дорогоцінним камінням та металами, різьблення по кістці, витончені різнобарвні тканини. Для художньої культури Індії характерним є синтез мистецтв – музики, танцю, поезії. Самобутнім є й індійський кінематограф.

Навіть такий побіжний огляд характерних рис різних культурних регіонів світу допомагає зрозуміти культурне різноманіття та унікальну самобутність кожної культури на різних етапах історичного розвитку.

Україна – це історія та культура різних етносів та народів протягом тривалого історичного часу. 1 листопада 1991 р. була прийнята Декларація прав національностей України. У 1992 р. – Закон «Про національні меншини в Україні».

На теренах України ми маємо зразки архітектурної спадщини різних історичних періодів та художніх стилів: елементи трипільських поселень; грецьких причорноморських міст-полісів; киево-руську архітектурну спадщину; ренесансні традиції литовсько-польського періоду; замкову архітектуру Хотина, Кам'янець-Подільського, Меджибожа, Олеська, Мукачева; магнатські резиденції як приклади оборонно-палацової архітектури (Золочів, Жовква); храмова архітектура різних релігій та конфесій (православні церкви, католицькі костели, мусульманські мечеті, іудейські синагоги, караїмські кенаси, буддистські ступи); українське бароко; класицизм адміністративних споруд та навчальних закладів; романтизм садово-паркових комплексів; українську сецесію; модернізм залізничних вокзалів; радянський помпезний неокласицизм; хмарочоси бізнес-центрів, готелів, житлових комплексів....

Так само різноманітно представлена й скульптура - від трипільських статуєток до авангардної пластики Олександра Архипенка. А дерев'яні барокові скульптури Йогана-Георга Пінзеля не перестають дивувати вишукану глядацьку публіку Парижу, Відня, Мюнхена, Праги...

Найдревніше візуальне мистецтво представлене зображеннями в Кам'яній Могилі неподалік від Мелітополя. Вражають своєю монументальністю та самобутністю фрески й мозаїки Софійського собору в Києві. А тихе провінційне на сьогодні містечко Жовква на Львівщині у XVII ст. була осередком іконопису, де творили свої шедеври Іван Руткович та Йов Кондзелевич...

За таким же підходом – від найдавніших часів до сьогодення, з акцентами на найбільш яскравих прикладах та зразках, можна охарактеризувати й музичне мистецтво України, театральне та кіномистецтво.

Щодо культурного різноманіття сьогодення, то тут варто акцентувати увагу на художньо-мистецьких традиціях різних народів, що проживають в Україні. Це й кримськотатарські мистецькі традиції, й угорські, польські, румунські, болгарські, грецькі, єврейські, вірменські...

Регіональне різноманіття добре продемонструвати знову ж таки – на прикладі гастрономічної культури або особливостях національного одягу. Для цього необхідно активно використовувати відео- та фото-матеріали.

Тема 12. Формування щасливої особистості: можливості шкільної історичної освіти⁶⁵.

Методичні рекомендації до лекції:

У дослідженнях Київського міжнародного інституту соціології (КМІС) вказано, що саме робить українців щасливими чи щасливішими. Насамперед, це високий рівень добробуту та стан здоров'я. Але на такий психоемоційний стан як щастя, впливає й культурний простір, в якому перебуває людина. До культурного простору належать й комеморації у формі «місць пам'яті» (П'єр Нора), на смислове навантаження яких впливає «колективна пам'ять» (Моріс Альбвакс).

Як писав П'єр Нора, «місця пам'яті» - це не лише монументи та важливі події; «місце пам'яті» - поняття абстрактне, суто символічне, призначене вивільнити пам'яттєвий вимір з об'єктів, що можуть бути матеріальними і водночас нематеріальними, як-от вислови, гасла, ключові слова <...>. Так склалося, що зазвичай «місця пам'яті» стосуються подій важливих, знакових, але стресових, трагічних, сумних спогадів в історії суспільства чи окремо взятої людини. Наприклад, Національний музей Голодомору-геноциду, який, за влучним висловом Віталія Огієнка, став «храмом» у символічному дискурсі Голодоморів в Україні. Зокрема, скульптура «Гірка пам'ять дитинства» в образі маленької дівчинки з колосками, встановлена на вшанування мільйонів дітей, вбитих Голодоморами, втілює в собі увесь щемливий біль за втраченими поколіннями. Скульптуру то обгортають хусткою, то приносять до підніжжя яблука й цукерки та кетяги калини, підкреслюючи таким чином зв'язок поколінь через пам'ять та символічне наповнення цієї пам'яті та висловлюючи своє персональне ставлення до трагічних подій в історії України. Не меншими сенсами для українців наповнена пісня «Пливе кача», яка стала одним із символів Майдану. Та й саме слово «Майдан» в світових медіа писали без перекладу, як зрозуміле й очевидне втілення прагнень людей до оновлення. Загалом Євромайдан та Революція Гідності вже ставши «місцями пам'яті», породили цілу низку нових символів: Гімн України, виконання якого з формальності для багатьох стало актом національного самоусвідомлення; Михайлівський собор, який став прихистком для людей, а нині його кам'яні мури стали стіною пам'яті загиблих за Україну в російсько-українській війні; Вулиця Грушевського («Вогнехрещта на Груші»), де загинули перші Герої Небесної Сотні; інтелектуальним символом став Відкритий університет; втіленням мистецького пориву – Вуличне піаніно та ще ціла низка символів та смислів, які формують нашу пам'ять про недалекі в часі, але все більш віддалені у вихорі інформаційних потоків, події. Можна й далі наводити приклади «місць пам'яті», які згуртовують суспільство навколо знакових подій в його історії. Але, як вже було зазначено вище, вони зазвичай мають трагічний характер та навівають скорботні спогади. Як зазначає Оксана Кісь, «колективна пам'ять» посідає виняткове місце у підтриманні групової ідентичності, яка неодмінно вимагає спільного розуміння історії та її значення для конструювання наративів, що вибудовують зв'язки поміж минулим, теперішнім та майбутнім». Автором концепції «колективної пам'яті» став Моріс Альбвакс, запровадивши його в 1920-х рр. у науковий обіг. За Морісом Альбваксом, «колективна пам'ять відрізняється від історії <...>. Це безперервний хід думок, і в його неперервності немає нічого штучного оскільки з минулого така пам'ять зберігає лише те, що ще живе або здатне жити в свідомості тієї групи, яка її підтримує. Вона, за визначенням не виходить за межі цієї групи». Колективна пам'ять є пам'яттю соціальною, зовнішньою, на відміну від індивідуальної, внутрішньої. Очевидно, що одні й ті ж самі події кожна людина пам'ятає по-своєму, зберігаючи в своїй індивідуальній пам'яті «свій» образ історії. Тоді як пам'ять колективна формується, в тому числі, й під впливом «місць пам'яті». У свою чергу, й «місця пам'яті» створюють як відповідь на запит суспільства або як необхідність для

⁶⁵ Тема 11 написана на базі моїх статей: Смержевська О. Можливості формування щасливого суспільства (на основі концепцій «колективної пам'яті» Моріса Альбвакса та «місць пам'яті» П'єра Нора) // Щастя та сучасне суспільство : збірник матеріалів міжнародної наукової конференції (Львів, 20-21 березня 2020 р.). – Львів : СПОЛОМ, 2020. С. 244-246; Смержевська О. Непозбувна бенгега або щастя по-українськи // Щастя та сучасне суспільство: збірник матеріалів міжнародної наукової конференції (Львів, 20-21 березня 2021 р.). – Львів: СПОЛОМ, 2021. С. 254-257.

формування «колективної пам'яті» про ті чи інші події. Виходячи з вище сказаного, для формування щасливого суспільства для його «колективної пам'яті» є важливим створювати «місця пам'яті» про радісні, позитивні події. Своїм студентам-магістрам під час навчання я пропонувала підготувати презентацію «Мої щасливі місця пам'яті». Що характерно, переважна більшість акцентувала увагу на подіях дитинства – безтурботних літніх канікулах, риболовлі на Десні, прогулянках з бабусею і т.ін. Певний емоційний резонанс викликала доповідь студента, присвячена археологічній практиці 2013 р. в Криму. Це була остання на сьогодні археологічна практика в окупованому нині Російською Федерацією Криму. Ці спогади та фото – суміш радості й невимовного смутку, але все-таки вони дарували відчуття щастя та надії.

Таким чином, для формування національної та культурної ідентичності важливими є «місця пам'яті» про знакові для суспільства історичні події та факти. Вони зазвичай мають трагічне смислове навантаження. Тоді як для формування щасливого суспільства важливим видається формування «місць пам'яті» в «колективній пам'яті» з радісним смисловим наповненням, спогадами про події, які консолідували суспільство навколо цих подій. Або ж такими «щасливими місцями пам'яті» можуть бути різноманітні туристичні цікавинки на кшталт мініатюрних скульптур, які потрібно знайти за спеціальними вказівками. Наприклад у Києві такою «родзинкою» вже став проект «Шукай!»: міні-пам'ятники котлеті по-київськи, сухому варенню, київському торту та ін.

Гармонійне поєднання «трагічних місць пам'яті» та «щасливих місць пам'яті» у «колективній пам'яті» - ще одна цеглинка для формування в українців щасливого світосприйняття.

«Непозбувна бенгега» - це словосполучення-мем досить активно «гуляє» соціальними мережами та вже стало частиною мови повсякдення. Зазвичай його вживають в дещо іронічному сенсі, але при цьому, на мій погляд, в цій іронії закладене насправді глибоке розуміння «що ж таке щастя по-українськи». «Непозбувна бенгега», як приклад постфольклору (хоча й має свого автора – перекладача Олега Короля) - це вже своєрідний архетип української культури, втілений в сучасних цифрових технологіях.

Для нас цікавими є національні архетипи, які, за Мартіном Гайдеггером, відображені у ментальності різних народів. Архетип не є чимось усталеним раз і назавжди. Він – розвивається, пристосовується до відповідного історичного періоду, культурних парадигм, стилю. Українські архетипи символічно відображені у міфології, фольклорі, традиціях та обрядах, прикметах та уявленнях. Вони є узагальненням історико-культурного досвіду наших пращурів та отримують «нове дихання» в творчості сучасних митців.

І от саме «непозбувна бенгега» відображає кордоцентризм українського характеру, а звідси – й розуміння щастя по-українськи. Тут доречно згадати поетичні рядки Ігора Павлюка:

«Наше щастя пахло апельсинами:
Склянка рому з небесами синіми
І кохання, й батьківщина, степ...
Друзі ще не скурвилися золотом,
Гострий біль зробив нас всіх сильнішими,
Вільними, як вітер перед сном...
Щастя уже пахне полином...».

Кордоцентризм – уявлення про зосередження сутності людини в серці, тобто - в почуттях, інтуїції, емоціях. Кордоцентризм вважають однією з характерних рис українського менталітету. А також антеїзм (спорідненість з рідною землею) та екзекутивність (домінування у психіці «жіночого начала», але не є синонімом жіночності). Всі ці риси знайшли своє втілення, поміж іншого, й у мистецтві. Мистецтвознавиця Вікторія Драганчук в одному зі своїх досліджень зосередила увагу на архетипі «Ославленої Мадонни» в творчості українських поетів, письменників, композиторів. Втілений він у символі «кордоцентричної не-долі усієї України». Також авторка акцентує увагу на мистецьких образах України як «безталанної вдови», «покривдженої», наголошуючи, що «очевидно, шлях <...>, має пройти і вся архетипна жінка-Україна, вийшовши зі звивихнутості власної не-долі до сприйняття Божої ласки – шлях

виправлення архетипу <...>». Вже інший образ Жінки + предметні архетипи, втілений в образотворчому мистецтві Ольги Гайдамаки та Марти Пітчук. У Ольги Гайдамаки вже самі назви картин «Володарка», «Мамин Всесвіт», «Берегиня», «Душа полонини», «Купальські ворожіння», «Місячна Корова», «Коловорот», «Щедрий Вечір», «Пряха», «Зоряні намиста», «Дух Поля» привертають нашу увагу до української міфології та стародавніх ритуалів й звичаїв, де Жінка виконувала важливу роль, втілювала в собі та своїх діях певний стрижень світобудови. Ольга Гайдамака у своїх жіночих образах втілює не якихось конкретних жінок. Це, швидше, символи, сенси української культури, передані крізь призму мисткині. Ольга Гайдамака знайшла себе у відтворенні українського одягу. У кожному регіоні – свій стрій, свої вишивки та елементи одягу. Почала вона з Чернігівщини, де влітку проводила час в селі у бабусі. Особливості стилю Ольги Гайдамаки – маленькі голови з велетенськими головними уборами та рукавами. Так вона прагне передати своє захоплення українськими жіночими головними уборами. Її перша персональна виставка «Душа України» (2016 р., Київ, Літературно-меморіальний будинок-музей Тараса Шевченка) продемонструвала велич духовного спадку, що ми маємо на сьогодні, і який потребує нашої уваги та піклування. В полотнах передано глибинні сенси, в тому числі – й розуміння щастя як гармонії зі своїм внутрішнім Всесвітом та Всесвітом оточуючим. Наприклад, картина «Місячна королева» насичена глибокою синьо-волошковою кольоровою гамою, де як одне ціле виступають Жінка і Корова. Сама художниця так сказала про цей свій твір: «У картині «Місячна королева» я зобразила життя українки в гармонії із годувальницею родини (коровою), яка в ті часи фактично була частиною кожної сім'ї. Корова — символ продуктивних сил Землі, материнства та добробуту. В давні часи наші предки вірили, що ця тварина уособлювала нічне небо, бо роги її нагадували молодий Місяць, а молоко — Чумацький Шлях. Молодиця ж одягнена в борщівський весільний стрій (Тернопільщина). А Борщівська сорочка — унікальне явище нашої культури, для якої характерний чорний колір. Деякі люди кажуть, це шана землі, інші — що так жінки «виливали» тугу за чоловіками. Велику увагу я приділила чарівному головному убору, який викладений із герданів та квітів».

Ще одна талановита й самобутня українська художниця Марта Пітчук зазначила в одному зі своїх інтерв'ю: «Я вважаю, що сучасний український художник, повинен пропагувати українське. В своїх картинах хочу показати те, що наше традиційне може бути сучасним, стильним, іти в ногу з часом, але при цьому підкреслювати нашу глибину і традиції». Серія її робіт «Мотанка» присвячена зображенню жінок у традиційних українських строях, переважно гуцульських, але є й інші регіони України. Характерною рисою даної серії полотен є закриті обличчя героїні-мотанки. Хоча насправді кожна мотанка має своє обличчя. Художниця спочатку ретельно промальовує обличчя, очі. А вже потім «закриває» свою героїню мазками-нитками, як у традиційної ляльки-мотанки. Так, на думку мисткині, мотанка набуває свого характеру, отримує свою душу: «У картинах поєдную минуле з сучасним. Мотанка – прадавній український оберіг. Лялька попередніх століть зливається в одне ціле із жінкою з плоті й крові. Така мотанка уже не предмет, а особистість – зі своїми думками й поглядами. Вона – втілення минулого, що ожило. Хотіла втілити ідею, що українки – непокірні, жваві, з характером, непрості. Вони всі трохи мольфарки. У мене є гуцульське коріння. Може, воно так впливає». Жіночі образи-мотанки Марти Пітчук втілюють стихію вітру, як непокору характеру, жагу до волі. Саме гармонія у єдності зі стихією, яку відчуваєш – і є своєрідним щастям. Так вважає не лише сама художниця, а й її чоловік, художник Юрій Пітчук. Подружжя Пітчуків є авторами низки муралів, зокрема, у Івано-Франківську. У сквері навколо площі Міцкевича в цьому місті у 2019 р. встановили розвантажувальну підстанцію, яка стала ще й арт-об'єктом. Художники Юрій та Марта Пітчуки оформили підстанцію як мистецький об'єкт, що отримав назву «Енергія стихій». Ці стихії – Земля, Вода, Вогонь та Повітря, - уособлені в образах жінок. Саме ці енергії-стихії пронизують Всесвіт та, за задумкою авторів, співіснують в людині, а саме – в жінці. Як розповів Юрій Пітчук, «<...> хотілось наштовхнути на думку, що в кожному із нас є енергія стихій, і що справжнє щастя – це знайти в собі стихію і вчитись жити в гармонії з нею. Земля дає нам відчуття безпеки і рівноваги, вогонь – бажання рухатись та жагу пізнання, вода розкриває відчуття та емоції, а

повітря вчить довіряти, віддавати та отримувати. Всі стихії разом є життєдайною енергією. А електроенергія всередині підстанції є своєрідним п'ятим елементом – комфортом та розвитком, також необхідним для повноцінного життя». І справді, в гонитві за матеріальними складовими нашого повсякдення ми забули чи підзабули, що щастя – це гармонія, це лад всередині себе самого та творення позитивного налаштування навколо себе. Саме про таке розуміння щастя по-українськи написала в своєму дослідженні Ірина Мацко «Секрети українського щастя або Хюге по-українськи». Щастя по-українськи – це затишок, милі дрібниці, які роблять наше життя приємнішим, це насолода від роботи, яку виконуєш, це здоров'я твоє та твоїх близьких. І тоді ота «небозбувна бентега» Козака Мамая, воїна-мудреця, у поєднанні з Лялькою-мотанкою, набувають сучасного звучання в нашому сьогодні, переживши лихоліття століть та загартувавшись у вихорі складних життєвих перипетій й залишаються національними архетипами, стрижнями духовної культури українців.

Семінарські заняття та самостійна робота:

Індивідуальне творче завдання (модуль 1).

Підготовка есе за результатами опрацювання теми «Чому навчає історія в школі?»

Вимоги до есе:

- обсяг не більше 2 сторінок;
- самостійність у викладі матеріалу;
- визначений термін виконання – до 10 листопада;
- здавати у роздрукованому вигляді з підписом або в електронному на адресу

oksana.smor@gmail.com

Структура есе	Бали (максимум)
Короткий опис – Чого Вас навчила історія в школі?	3 бали
Роль Вашого вчителя або вчительки у формуванні світогляду	3 бали
Виклад своїх міркувань щодо ролі вивчення історії в школі	8 балів
Рекомендації щодо ролі історії в освітньому процесі	2 бали
Висновки	3 бали
Використані джерела при підготовці есе	1 бал

Контрольна робота (модуль 2):

Орієнтовні питання:

1. Державний стандарт повної середньої загальної освіти в Україні затверджено відповідною Постановою Кабінету Міністрів України::
А) 2018 р. Б) 2019 р. В) 2020 р. (відповідь В).... (всього питань - 10).

11. Питання з розгорнутою відповіддю:

Напишіть, як би Ви оснастили кабінет історії в школі, враховуючи: розмір кабінету, матеріально-технічне оснащення, дидактичне забезпечення, освітлення, розташування меблів, психо-емоційну атмосферу (обсяг – до однієї сторінки А4, 14 розмір шрифту, інтервал – 1)

Семінар 1 (до теми 1): Яким повинен бути урок історії в школі? (2 год)

Завдання: Підготувати доповідь-презентацію зі своїм особистим розумінням та баченням того, яким має бути урок історії в сучасній українській школі.

Мета: Продемонструвати плюси та мінуси сучасної шкільної історичної освіти, спираючись на власний шкільний досвід та досвід своїх друзів та знайомих.

Доповідь: до 5-ти хвилин, до 3-х хвилин – запитання аудиторії, відповіді.

Дискусія після доповіді: до 5-ти хвилин (беруть участь студенти та студентки групи)

Семінар 2 (до теми 4): Медіаграмотність: заголовки-«сенсації» - як не стати жертвою фейкової інформації? (2 год)

Завдання - знайти в мережі 2-3 такі "сенсації" та проаналізувати (бажано – «сенсації» історичного контенту).

Матеріали, що стануть у нагоді при підготовці до семінару:

Пашинська Анастасія. Шок! Сенсація! Як розпізнати брехливі новини, які не варто читати. 25.04.2017 / Еспресо. Режим доступу: https://espresso.tv/article/2017/04/25/vtorosortnye_novosty_kotorye_ne_stoyt_chytat

Підлущкий О.Г., Мазітова А.Ф. Адаптація західноєвропейських стандартів підготовки сенсаційних матеріалів до практики української табloidної преси. Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/6540/browse?value=%D0%9F%D1%96%D0%B4%D0%BB%D1%83%D1%86%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9%2C+%D0%9E.%D0%93.&type=author>

Росіяни поширюють фейк про канонізацію Бандери. 29.06.2022 / Історична правда. Режим доступу: <https://www.istpravda.com.ua/short/2022/06/29/161494/>

Ляшенко Анна. Факт чи фейк: як відрізнити правду від брехні у скаженому потоці новин. 11.12.2018 / Platforma. Режим доступу: <https://platfor.ma/topic/fact-or-fake/>

ЗМІ опублікували рекомендації, як відрізнити правдиві новини від фейків та маніпуляцій. 21.06.2018 / Тиждень. Режим доступу: <https://tyzhden.ua/News/215814>

Як розпізнати фейкові новини? / ARTEFACT. Режим доступу: <https://artefact.live/%D1%84%D0%B5%D0%B9%D0%BA%D0%B8/>

П'ять ключових принципів медіаграмотності (візуалізація). 25.07.2016 / Media sapiens. Режим доступу: <https://ms.detector.media/mediaosvita/post/17075/2016-07-25-pyat-klyuchovykh-pryntsyviv-mediagramotnosti-vizualizatsiya/>

Семінар 3 (до теми 5): Ментальна карта (портрет історичної особи). (2 год)

«Схема характеристики та оцінки діяльності історичної особи

З якими місцями пов'язана діяльність історичної особи?

- а) В якому місці він народився? Де він провів дитинство, юнацькі роки, роки навчання?
- б) З якими місцями пов'язана його історична діяльність?
- в) В яких місцях йому найлегше думалося й працювалося?
- г) В яких місцях він планував (мріяв) побувати?

Як соціальне оточення вплинуло на становлення й формування особистості історичного діяча?

- а) Якою була сім'я історичної особи? Хто входив до його найближчого родинного оточення?
- б) Хто надихав, спрямовував дії та поведінку історичного діяча? Які реальні, історичні та літературні персонажі?
- в) Кого серед найближчого оточення можна назвати справжніми друзями цього історичного діяча?
- г) Кого сьогодні можна вважати послідовником його ідей, шанувальником таланту, однодумцем, партнером, колегою тощо?

Які артефакти пов'язані з життям і діяльністю історичної особи?

- а) Які твори мистецтва вплинули на формування цієї історичної особистості (живопис, література, музика, кіно)?
- б) Які предмети, книги, твори залишила по собі ця людина?
- в) Які ідеї пов'язані з діяльністю цієї історичної особи?
- г) Який одяг носила ця людина в певні періоди життя?
- д) Які інші пам'ятні предмети пов'язані з життям та діяльністю цієї історичної особи?

Які основні події відбулися у фізичному, внутрішньому, духовному житті цієї людини? В яких місцях це відбулося?» (авторка запропонованої схеми: Черевко Світлана Миколаївна, вчителька історії та географії).

Матеріали, що стануть у нагоді при підготовці до семінару:

- Віртуальний семінар «Особливості використання ментальних карт в роботі вчителя історії». Режим доступу: <http://mentalnakarta.blogspot.com/p/2.html>
- Кабінет історії Віктора Вітошка. Інтелект-карти (mind-map). Режим доступу: <https://sites.google.com/site/vcymoistoriu/intelekt-karti-mind-map>

- Калинюк Христина. Ментальна карта "Біографія Лесі Українки".23.09.2019 / Всеосвіта. Режим доступу: <https://vseosvita.ua/library/mentalna-karta-biografia-lesi-ukrainki-123982.html>
- Ментальні карти. Онлайн-курс «Бери і роби» / YouTube. Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=YkVrPgwy8AA>
- Три креативні способи інтеграції онлайн-сервісів в урок / НУШ. Нова Українська школа. Режим доступу: <https://nus.org.ua/articles/try-kreatyvni-sposoby-integratsiyi-onlajn-servisiv-v-urok/>
- Черевко Світлана. Використання ментальних карт як способу створення історичного портрету особистості. 21.10.2017/ XIII Хмурівські читання – кафедра ТІМСО. Обласна науково-практична інтернет-конференція. Режим доступу: <http://timso.koippo.kr.ua/hmura13/cherevko-svitlana-mykolajivna-vykorystannya-mentalnyh-kart-yak-sposobu-stvorennya-istorychnoho-portretu-osobystosti/>
- Шахіна І.Ю, Ткаченко А.В. Використання ментальних карт на уроках історії України під час вивчення теми «Великий терор» на Вінниччині (1937-1938 рр.) // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми. 2015, №43. С. 68-73.

Семінар 4 (до теми 8): Краєзнавча тематика на уроках історії України (на прикладі свого населеного пункту або регіону). (2 год)

Завдання: Підготувати доповідь-презентацію про «родзинки» своєї малої батьківщини (персоналія, пам'ятка архітектури, кулінарний рецепт, ритуал чи звичай, пам'ятка природи і т.ін.). Обґрунтувати свій вибір. Виступ – до 5-ти хвилин.

Мета: ознайомити своїх колег-студентів з історико-культурним різноманіттям України.

Семінар 5 (до теми 10 і 11): Художнє втілення історичних та міфологічних сюжетів з історії України (4 год)

Завдання семінару: Ознайомитися з пропонуваними художніми втіленнями історичних та міфологічних сюжетів історії України. Поділитися своїми враженнями та рефлексіями щодо побаченого та почутого й прочитаного. Поміркувати, як твори мистецтва, літератури, культури загалом сприяють вивченню історії України в шкільній освіті.

Матеріали, що стануть у нагоді при підготовці до семінару:

Трагічні сторінки історії України:

- Гео Шкурупій. Голод <https://md-eksperiment.org/post/20161009-geo-shkurupij-golod>
- Картина «Рік 1933»: маловідомі факти про роботу, передану Україні зі США 26.02.2020. – Радіо Свобода. <https://www.radiosvoboda.org/a/kartyna-holodomor/30456091.html>
- Найвідоміша картина про Голодомор вже в Україні!. 23 лютого 2020. – Музей Голодомору. <https://holodomormuseum.org.ua/news-museji/najvidomisha-kartyna-pro-holodomor-vzhe-v-ukraini/>
- Портрет: Анатоль Петрицький. Про ритми майбутнього та привиди минулого. <https://supportyourart.com/stories/petrytskij/> - звернути увагу на картину «Інваліди», присвячену злочинам Першої світової війни (картина написана у 1924 р.).

Героїчно-міфологічні сюжети історії України:

- Гайдамака Ольга. <https://haydamaka.com/>

- Данило Щербаківський. Козак Мамай (народна картинка) // Журнал “Народне мистецтво”. – Київ, 1997. – №1. – С.18-22. – Україна споконвічна. <https://etnoua.info/novyny/kozak-mamaj-narodna-kartynka-dshcherbakivskiy-1913/>
- Лис Сергій. Походження образу Козака Мамає в українській міфології та народному мистецтві. – Волинський краєзнавчий музей <http://volyn-kray-mus.at.ua/publ/pokhodzhennja-obrazu-kozaka-mamaja-v-ukrajinskij-mifologiji-ta-narodnomu-mistectvi/1-1-0-183>
- Марта Пітчук - феномен західноукраїнського мистецтва. – Український дощ. https://ukrain.com/marta_pitchuk_-_fenomen_zahidnoukrainskogo_mistectva.html
- Молинь Наталія. Народна картина “Козак Мамай” як джерело творчості сучасних художників. - ВІСНИК Львівської національної академії мистецтв. Вип. 33. С. 123-132.
- Портрет Мотанки. Марта Пітчук. <https://www.youtube.com/watch?v=zjDIwIYaSVU>
- Пошивайло Тетяна. «Козак Мамай” – генетичний код нації. 21.01.2010. – Мамаєва слобода. <https://mamajeva-sloboda.ua/publ/kozak-mamai-henetychnyi-kod-natsiyi/>
- Токарчук Наталія. У музеї відкрилась авторська виставка столичної художниці Ольги Гайдамаки. – Вісні. Новини.Бориспіль, 24.02.2020. <https://i-visti.com/news/7755-u-muzeyi-vdkrilas-avtorska-vistavka-stolichnoyi-hudozhnic-olgi-gaydamaki.html>
- Чорна Мілена. Сакральні простір і час в українській народній картині «Козак-Мамай». – Вінницький обласний центр народної творчості. https://www.vocnt.org.ua/statti/kozak_mamaj

Семинар 6 (до теми 12): Щаслива історія. (2 год)

Завдання:

1. Розказати, як Ви розумієте, що таке «щастя», в чому воно виражається? як довго триває? як його «знайти»? як його зберегти? як про нього пам’ятати? як йому навчитися та навчити?
- 2.«Пошукати» в історичному минулому приклади щастя – люди, події, явища, технології, винаходи, відкриття тощо. (2-3 ПРИКЛАДИ).
3. Розповісти, як довго «шукали історичне щастя» та які були Ваші підходи у цих пошуках?

Матеріали, що стануть у нагоді при підготовці до семінару:

- Вікінг Мік. Маленька книга люке. Секрети найщасливіших людей світу / Пер. Ірина Ємельянова. Клуб сімейного дозвілля, 2018. 288 с.
- Мацко Ірина. Секрети українського щастя, або Хюге по-українськи. К.: Саміт-Книга, 2019. 207 с.
- Сморжевська Оксана. Можливості формування щасливого суспільства (на основі концепцій «колективної пам’яті» Моріса Альбакса та «місць пам’яті» П’єра Нора) // Щастя та сучасне суспільство : збірник матеріалів міжнародної наукової конференції (Львів, 20-21 березня 2020 р.). – Львів : СПОЛОМ, 2020. – 329 с. С. 244-246. [file:///C:/Users/oksan/Downloads/244_smorzhevska%20\(3\).pdf](file:///C:/Users/oksan/Downloads/244_smorzhevska%20(3).pdf)
- Сморжевська Оксана. Наївне щастя Марії Примаченко (Приймаченко) / «Щастя та сучасне суспільство», міжнародна наук. конф. (3 ; 2022 ; Львів). Збірник матеріалів третьої міжнародної наукової конференції «Щастя та сучасне суспільство», 20 березня 2022 р. – Львів : СПОЛОМ, 2022. – 238 с. – С. 216-221. http://ukr-happiness-institute.com/conference-proceedings-2022/?fbclid=IwAR3C72jsKksKX7em2xcQshqH7SwNTzEfJ10hXDDHhQJMUosY_NonumeIVtQ
- Сморжевська Оксана. Непозбувна бентега або щастя по-українськи / Щастя та сучасне суспільство: збірник матеріалів міжнародної наукової конференції (Львів. 20-21 березня 2021 р.). – Львів: СПОЛОМ, 2021. 292 с. - с. 254-257.

Термінологічний словник:

- **Інфодемія** – стрімке розповсюдження дезінформації засобами створення фейків і маніпуляцій в медіа та соціумі.
- **Історична емпатія** – вміння відчуття почуття іншої людини, коли ситуація іншої людини «проживається». Щодо історичної емпатії – то це щире співпереживання різних історичних подій, ніби був їх свідком чи учасником (наприклад, емоційне розуміння трагедії Голодоморів, Голокосту, Великого терору, або співпереживання радості від відкриття нових земель мандрівниками після місяців розчарувань та зневіри).
- **Історична метафора** – уявлення спільноти про минуле, через які розкриваються психологічні особливості переживання історичних подій; один з основних засобів пізнання об'єктів минулого та утворення нових значень; виконує когнітивну та смислоутворюючу функцію.
- **Історичні фейки** – предмет ідеологій та політичних маніпуляцій. Історичні фейки використовували ще у XIX ст., коли деякі «вчені» замість скрупульозних досліджень вдавалися до «сенсацій». Відомі історичні фейки: про взаємовідносини Моцарта і Сальєрі, про «скромність» Сталіна.
- **Партисипативність** – рівень включеності, зацікавленості чим-небудь. Наприклад, проект «Камені спотикання», започаткований німецьким художником Гюнтером Демнігом у 1996 р.⁶⁶.

Матеріали, використані при написанні термінологічного словника:

- Дідук І.А. Історична метафора як когнітивний механізм структурування політичної картини світу // Проблеми політичної психології, 2014. Вип. 1. С. 136-145.
- Матюх Тамара. Поняття «емпатія»: витоки та трансформації в історико-філософському процесі // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філософія», 2015, Вип. 17. С. 87-91.
- Толмазов Ілля. Що таке історичні фейки та як їх розпізнати? Режим доступу: <https://vgoru.org/post/sho-take-istorichni-fejki-ta-yak-yih-rozpiznati>

⁶⁶ Камені спотикання. Режим доступу:

https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%B0%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%96_%D1%81%D0%BF%D0%BE%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F

Рекомендовані література та матеріали до вивчення курсу:

Основні:

- 10 корисних книжок для сучасного вчителя / LifeLongLearn. Режим доступу: http://osvita.ua/news/lifelonglearn/77257/?fbclid=IwAR0LD39WUENTGHfC_EudFIW9ctkK-wKanLEqjBwQsb1NzAIVdFEEdI2k7ezg
- 5 історій про 5 найкращих освітніх систем світу. / Освіторія-медіа. Режим доступу: <https://osvitoria.media/experience/5-istorij-pro-5-najkrashhyh-osvitnih-system-svitu/>
- Всеукраїнський науково-практичний круглий стіл «Шкільна історична освіта у контексті нової української школи: інтеграція історичної й педагогічної науки» / Інститут педагогіки НАПН України. 2 грудня 2021. <https://undip.org.ua/news/vseukrainskyy-naukovo-praktychnyy-kruhlyy-stil-shkilna-istorychna-osvita-u-konteksti-novoi-ukrainskoi-shkoly-intehratsiia-istorychnoi-y-pedahohichnoi-nauky-2/>
- Державний стандарт базової середньої освіти / Міністерство освіти і науки України <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/nova-ukrayinska-shkola/derzhavnij-standart-bazovoyi-serednoyi-osviti>
- Кабінет історії Віктора Вітошка. Інтелект-карти (mind-map). Режим доступу: <https://sites.google.com/site/vcymoistoriu/intelekt-karti-mind-map>
- Карпик Світлана. Впровадження основних методів і прийомів технології критичного навчання на уроках історії та суспільствознавчих дисциплін / Збірник статей Восьмої міжнародної науково-методичної конференції «Критичне мислення в епоху токсичного контенту». К.: Центр Вільної Преси, Академія української преси, 2020. С. 193-198. Режим доступу: https://www.academia.edu/42319492/%D0%86%D0%BD%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%B0_%D1%82%D0%B0_%D0%BC%D0%B5%D0%B4%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%B0_%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%BC%D0%BE%D1%82%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C_%D0%B3%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B0_%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D0%BF%D0%B5%D1%82%D0%B5%D0%BD%D1%86%D1%96%D1%8F_%D1%81%D1%83%D1%87%D0%B0%D1%81%D0%BD%D0%BE%D1%97_%D0%BB%D1%8E%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%B8
- Мисан В. Коли шкільна історія почне вчити мислити, або Про невеселі справи у царстві Кліо // Дзеркало тижня, 2 березня 2018 р. Режим доступу: <https://dt.ua/EDUCATION/koli-shkilna-istoriya-pochne-vchiti-misliti-abo-pro-neveseli-spravi-u-carstvi-klio-271012.html>
- Навчально-методичні посібники для педагогічних працівників / Знайшов. Учням. Батькам. Вчителям. Режим доступу: <https://znayshov.com/News/Details/navchalno-metodychni-posibnyky-dlia-pedahohichnykh-pratsivnykiv/8#news-pager-label>
- Освітній тренд: використання інтернет-мемів на уроках. 30.05.2018 / На урок. Освітній проект. Режим доступу: <https://naurok.com.ua/post/osvitniy-trend-vikoristannya-internet-memiv-na-urokah>
- Пометун Олена, Гупан Нестор. Таксономія Б.Блума і розвиток критичного мислення школярів на уроках історії // Український педагогічний журнал, 2019, № 3. С. 50-58.
- Пометун Олена. Активне навчання учнів історії та громадянської освіти у контексті запровадження Державного стандарту базової середньої освіти // Український педагогічний журнал, 2021, № 4. С. 106-115.
- Портал медіаосвіта і медіаграмотність. Режим доступу: <https://medialiteracy.org.ua/>
- Проблеми сучасної шкільної історичної освіти в Україні витоки та перспективи. Вебінар. 2019. https://www.youtube.com/watch?v=e_CUKBe--rg
- Рекомендація Рес (2001) 15 Комітету міністрів Ради Європи «Про викладання історії у XXI столітті в Європі». Ухвалено Комітетом міністрів на 771-му засіданні заступників міністрів від 31 жовтня 2001 р. / Верховна Рада України. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_729#Text
- Сморжевська О. Навчально-методичний комплекс з предмету «Художня культура в середній школі» для бакалаврів денної форми навчання. – К.: ЦП «Компринт», 2021. 46 с.
- Сморжевська Оксана. Можливості формування щасливого суспільства (на основі концепцій «колективної пам'яті» Моріса Альбвакса та «місць пам'яті» П'єра Нора) // Щастя та сучасне суспільство : збірник матеріалів міжнародної наукової конференції (Львів, 20-21 березня 2020 р.). – Львів : СПОЛОМ, 2020. С. 244-246.
- Сморжевська Оксана. Постмодерна проза як історичне джерело (на прикладі «Армійських оповідань» Юрія Андруховича та його романів «Рекреації», «Московіада» і «Гаємниця») // Гілея, 2016. Вип. 112. С. 77-81.
- Терехова Любов. Навчати історії означає навчати культури пам'ятати. 9.10.2020. / Geinrich Böll Stiftung. Режим доступу: <https://ua.boell.org/uk/2020/10/09/navchati-istorii-oznachae-navchati-kulturi-pamyatati>
- Тищенко Роман. Яким має бути сучасний вчитель, 2018 / Освіторія-медіа. Режим доступу: <https://osvitoria.media/experience/yakym-maye-buty-suchasnyj-vchytel/>

20. У Києві для вчителів презентували посібник про Голодомор. 24.11.2021 / Історична правда. Режим доступу: <https://www.istpravda.com.ua/short/2021/11/24/160546/>
21. Уряд затвердив державний стандарт базової середньої освіти: реформа «Нова українська школа» продовжиться у 5-9 класах. Режим доступу: <https://mon.gov.ua/ua/news/uryad-zatverdiv-derzhavnij-standart-bazovoyi-serednoyi-osviti-reforma-nova-ukrayinska-shkola-prodovzhitsya-u-5-9-klasah>
22. Чирко Галина, Неділя Ірина, Прокопенко Любов. Інтегровані уроки. Українська література, історія України. мистецтво. Бібліотека шкільного світу, 2018. 152 с.
23. Чупрій Леонід. Історична освіта в Україні як складова державної політики пам'яті. Режим доступу: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/08/chuprii_istorychna.pdf
24. Шість ознак того, що ваша школа – НУШ / Нова Українська Школа. НУШ. Режим доступу: <https://nus.org.ua/articles/shist-oznak-togo-shho-vasha-shkola-nush/>
25. Шкільна історична освіта у контексті НУШ. Круглий стіл Інституту історії, Інституту педагогіки. 2021. <https://www.youtube.com/watch?v=wVXz-Kj31NI>
26. Шкільна історична освіта України: зміст, проблеми, пошуки / Упорядник О. А. Удод. НАН України. Інститут історії України; Міністерство освіти і науки України; Інститут інноваційних технологій і змісту освіти. – Х. : Гімназія, 2010. – 144 с. <http://resource.history.org.ua/item/0004683>
27. Шкільний світ. Видавництво педагогічної преси та літератури. Режим доступу: <https://osvitaua.com/>
28. Шляхи удосконалення професійних компетентностей фахівців в умовах сьогодення. Матеріали міжнародної науково-практичної інтернет конференції / Гол. ред. кол. Цьось А.В. К., Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки. 582 с. Режим доступу: <file:///C:/Users/oksan/Downloads/document%20%D0%BC%D0%B0%D1%82%D0%B5%D1%80%D1%96%D0%B0%D0%BB%D0%B8%20%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%84%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BD%D1%86%D1%96%D1%97%20%D0%BE%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%B0.pdf>
29. Шуліга А. Історія в школі. Режим доступу: <https://www.historyua.com/>
30. Як навчати історії? Форум. Режим доступу: http://uamoderna.com/images/archiv/19/um_19_forum.pdf
31. Як розвивати критичне мислення в учнів (з прикладом уроку) / НУШ. Нова Українська Школа. Режим доступу: <https://nus.org.ua/articles/krytychne-myslennya-2/>

Додаткові:

1. Бугрій В.С. Зміст історичного краєзнавства у навчальних програмах для загальноосвітніх шкіл України (1958-1991 рр.) // Сумська старовина, 2014. Вип 45. С. 93-98. Режим доступу: <https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream-download/123456789/42914/1/Buhriy.pdf;jsessionid=A56FABCD29FA24CCAC7011DFC0F72342>
2. Енциклопедія історії України. Режим доступу: <http://www.litopys.com.ua/>
3. Журмій Н. М. Пошуки політичної ідентичності українців на прикладі регіональних особливостей скульптурних пам'ятників // Наукові записки. Серія «Культурологія». – Острого: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2012. – Вип. 9. – 384 с.
4. Інститут проблем сучасного мистецтва. Режим доступу: <http://www.mari.kiev.ua/>
5. Киридон А. Музеї як інституції пам'яті // Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. – 2015, вип. 16 (1), С. 193-200.- Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ues_2015_16%281%29_23
6. Кінд-Войтюк Наталія. Сучасний вчитель історії та інформаційно-комунікаційна компетентність на уроках у новій українській школі // Літопис Волині. Всеукраїнський науковий літопис, 2021 № 24. С. 103-107.
7. Кобченко К. Декомунізація в Україні: постколоніальний контекст // Українознавчий альманах, 2017, вип. 19. – С. 66-70.
8. Колпакова Олена. Презентація «Метод незакінчене речення» / Національна освітня платформа. Режим доступу: <https://vseosvita.ua/library/prezentacia-metod-nezakicene-recenna-477539.html>
9. Кульчій О.О. Досвід країн Європейського Союзу в сфері освітньої політики // Державно-управлінські студії. 2018, № 6(8). Режим доступу: <http://studio.ipk.edu.ua/dosvid-krayin-yevropeys-koho-soyuzu-v-sferi-osvityn-oyi-polityky/>
10. Методичні рекомендації щодо використання ментальних карт на уроках історії. <https://naurok.com.ua/prezentaciya-metodichni-rekomendaci-schodo-vikoristannya-mentalnih-kart-na-urokah-istori-237875.html>
11. Мітров Ігор. Пломінь. «Убієнним синам України»: до роковин Сандармоху. 04.11.2020 / Пломінь. Режим доступу: <https://plomin.club/sandarmokh/>
12. Національний музей Голодомору-геноциду. Режим доступу: <https://holodomormuseum.org.ua/>
13. Пометун Олена. Критичне мислення як педагогічний феномен // Український педагогічний журнал, 2018, № 2. С. 89-98.

14. Регіональна історія України. Режим доступу: <https://scholar.google.com.ua/citations?user=vzWcrfEAAAAAJ&hl=uk>
15. Рибаків Дмитро. Чому і як треба переписувати історію України / Історична правда, 31.01.2011. Режим доступу: <https://www.istpravda.com.ua/articles/4d460b876d890/>
16. Центр досліджень визвольного руху. Режим доступу: <https://www.youtube.com/user/cdvrua>
17. Шутов Д.О. Професійна компетентність вчителя історії профільної школи як суб'єкта освітнього процесу, 2019 http://pedagogy-journal.kpu.zp.ua/archive/2019/66/part_1/26.pdf